

**T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ**

**TÜRK DEVLETLERİNDE DEMOKRASİ VE LAİKLİK
(XIII. YÜZYILA KADAR)**

**Tezi Hazırlayan
Aslı HASÇUKURLUOĞLU**

**Tezi Yöneten
Prof. Dr. Abdulkadir YUVALI**

**Tarih Anabilim Dalı
Genel Türk Tarihi Bilim Dalı
Yüksek Lisans Tezi**

**EYLÜL 2010
KAYSERİ**

**T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ**

**TÜRK DEVLETLERİNDE DEMOKRASİ VE LAİKLİK
(XIII. YÜZYILA KADAR)**

**Tezi Hazırlayan
Aslı HASÇUKURLUOĞLU**

**Tezi Yöneten
Prof. Dr. Abdulkadir YUVALI**

**Tarih Anabilim Dalı
Genel Türk Tarihi Bilim Dalı
Yüksek Lisans Tezi**

**EYLÜL 2010
KAYSERİ**

Prof. Dr. Abdulkadir YUVALI danışmanlığında **Aslı Hasçukurluoğlu** tarafından hazırlanan “**Türk Devletlerinde Demokrasi Ve Laiklik (XIII. Yüzyıla Kadar)** ” adlı bu çalışma jürimiz tarafından Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı’nda **Yüksek Lisans** tezi olarak kabul edilmiştir.

15.10.2010

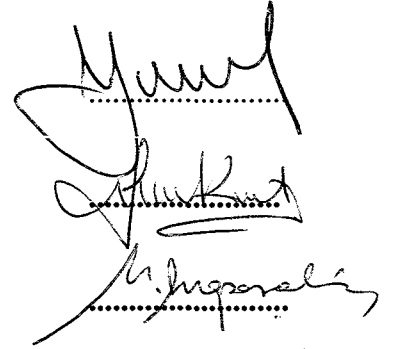
JÜRİ

:

Danışman : **Prof. Dr. Abdulkadir YUVALI**

Üye : **Doç. Dr. Hava SELÇUK**

Üye : **Yrd. Doç. Dr. Muhittin KAPANŞAHİN**

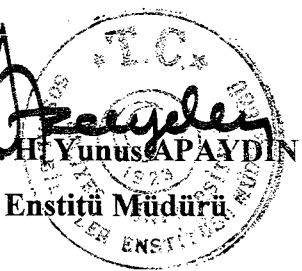

ONAY:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulu’nun 12/11/2010... tarih ve 26... sayılı kararı ile onaylanmıştır.

12.11.2010

Prof. Dr. H. Yunus APAYDIN
Enstitü Müdürü

ÖNSÖZ

Günümüzde adını sıkça duyduğumuz demokrasi ve laiklik kavramları ile ilgili, yakın tarihimizi aydınlatan pek çok kaynak mevcuttur. Ancak Türk Devletlerinde yaşam bulmuş ve çok önem verilmiş olan bu kavramların, İslamiyet öncesi ve İslamiyet sonrası kurulan büyük Türk Devletlerinde nasıl uygulandığı konusu çok fazla incelenmemiştir. Bu konuyu seçmemizin nedeni, Türk Devletleri için dün de ve bugünde önemli olan bu kavramları, tarihi seyri içinde incelemektir.

Bu düşünce ile hazırlamaya karar verdiğimiz, “Türk Devletlerinde Demokrasi ve Laiklik (XIII.Yüzyıla Kadar)” konulu tezimiz üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, İslamiyet öncesi Türk Devletlerinde laiklik ve demokrasinin dayandığı temeller çeşitli yönleri ile incelenmiştir. İkinci bölümde, İslamiyet öncesi Türk Devletlerinde demokrasi ve laiklik anlayışının kaynağı ve nasıl uygulandığından bahsedilmiştir. Üçüncü ve son bölümde ise, Türklerin İslam’a geçişi ve İslamiyet sonrası Türk Devletlerinde görülen demokrasi ve laiklik anlayışına yer verilmiştir.

Çalışmamda danışmanlığımı üstlenerek her zaman destek veren Saygıdeğer Hocam Prof. Dr. Abdulkadir YUVALI Beyefendiye, yine yardımları ile beni cesaretlendiren Hocam Araş. Gör. Erhan YOSKA Beyefendiye, tezimin her aşamasında yanımda olan eşim Atilla HASÇUKURLUOĞLU’na ve aileme sonsuz teşekkür ederim.

Aslı HASÇUKURLUOĞLU

Kayseri 2010

TÜRK DEVLETLERİNDE DEMOKRASİ VE LAİKLİK
(XIII. YÜZYILA KADAR)

Aslı HASÇUKURLUOĞLU

ÖZET

Bu çalışmada 13. yüzyıla kadar olan Türk Devletlerinde görülen demokrasi ve laiklik anlayışı incelenmiştir. Türk Devlet geleneğinde her zaman var olan bu iki anlayış, İslamiyet öncesinde olduğu gibi, İslamiyet sonrasında da devlet yönetiminin önemli prensiplerinden olmuştur. İslamiyet'ten önce Türk hükümdarları, egemenliklerinin Tanrı tarafından kendilerine verildiğine inanıyorlardı. Bu anlayış hiçbir zaman devlete teokratik, hükümdarlara da Tanrı-Kral özelliği kazandırmamıştır. Çünkü Türk hükümdarları hiçbir zaman sınırsız egemenliğe sahip olmamış, aksine halka karşı görevleri konusunda Tanrı'ya sorumlu olduklarının her zaman bilincinde olarak ülkeyi yönetmişlerdir. Ülkesini iyi yönetemeyen hükümdarın elinden yetkileri alınmıştır.

Türk geleneğinde var olan demokrasi ve laiklik anlayışı, Türklerin İslamiyet'i kabulünden sonra da devam etmiştir. Türk kültürünün İslamiyet'e büyük uygunluk göstermesi, bu dinin kabulünü kolaylaştırmıştır. İslamiyet'in getirdiği insani değerler, demokrasi ve adaletin güçlenmesini sağlamıştır. Selçuklular zamanında Tuğrul Bey'in dini görevleri halifeye bırakıp, dünya işlerini kendisinin üstlenmesi de laiklik anlayışının güzel bir örneğidir.

Halkın her zaman hoş görülmesi ve adil bir şekilde yaşadığı Türk devletlerinde ki bu anlayış, İslamiyet öncesinde Orhun Abideleri'nde ve İslamiyet sonrası verilmiş bir eser olan Kutadgu Bilig'de de görülmektedir.

Bu çalışmada, günümüzde de önemli bir gündem teşkil eden demokrasi ve laiklik kavramlarının, ilk Türk Devletlerinden 13. yüzyıla kadar olan Türk devletlerinde nasıl bir yer bulduğu incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Demokrasi, Laiklik, Türk, Devlet, Tanrı

DEMOCRACY AND SECULARISM IN TURKISH STATES**(Until the 13th. Century)****Aslı HASÇUKURLUOĞLU****ABSTRACT**

The Conception of Democracy and Secularism in Turkish States that subsisted until the 13th. Century is examined in this study. These two concepts which have always been the executive characteristics of Turkish Nations are important principles of governance before and after the admission of Islam. Before the admission of Islam, Turkish rulers believed that hegemony was given to themselves by God. But the states were never specialized as theocratic ones and the rulers never felt as celestial-kings according to this perception. Because Turkish rulers never had infinitive sovereignty, on the contrary they governed their countries knowing that they were responsible to God. The rulers who failed to govern well became unauthorized.

Being a part of Turkish tradition, the conception of democracy and secularism continued after the admission of Islam. The coherence between Turkish culture and Islam enabled the admission of Islam. Humanitarian values in Islam supported the democracy and justice. That Tuğrul Bey assumed the worldly responsibilities himself and charged the khalifah with the religious issues is a good example for the conception of secularism.

This conception in Turkish states in which the people lived in prosperity (by being tolerant and fair to each other) can be seen on the Orhun Inscriptions in pre-Islamic ages and on Kutadgu Bilig in post-Islamic ages.

In this study, the importance of democracy and secularism concepts for Turkish States - that are at the same time on the agenda at the present day – is examined as from the founding of the very first Turkish state to the 13th. Century.

Key Words:Democracy, Secularism, Turkish, State, God

İÇİNDEKİLER

ONAY:.....	I
ÖNSÖZ.....	II
ÖZET.....	III
ABSTRACT	IV
İÇİNDEKİLER.....	V
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

İSLAMİYET ÖNCESİ TÜRK DEVLETLERİNDE LAİKLİK VE DEMOKRASİNİN DAYANDIĞI TEMELLER

1.1. TÜRK DEVLET GELENEĞİ	5
1.2. METE HAN'IN UYGULAMALARINDA DEMOKRASİ VE LAİKLİK	18
1.3. ORHUN ABİDELERİ.....	22
1.4. KUTADGU BİLİG	26

İKİNCİ BÖLÜM

İSLAMİYET ÖNCESİ TÜRK DEVLETLERİNDE LAİKLİK VE DEMOKRASİ

2.1. HUNLAR	30
2.2. GÖKTÜRKLER	34
2.3. UYGURLAR	38
2.4. HAZARLAR.....	43

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRK İSLAM DEVLETLERİNDE DEMOKRASİ VE LAİKLİK

3.1. KARAHAHLILAR	50
3.2. GAZNELİLER.....	53
3.3. BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ.....	55
SONUÇ.....	63
İNDEX.....	65
KAYNAKÇA.....	67
ÖZGEÇMİŞ	73

GİRİŞ

İnsanlık tarihi incelendiğinde, Türkler için en önemli olan şeyin “devlet” fikri olduğu anlaşılmaktadır. Devletin kutsallığına inanan Türkler, tarihte bağımsız ve egemen millet olma düşüncesi ile değişik bölgelerde, değişik adlarla devletler kurmuşlardır. Bu düşüncenin etkisiyle milletimiz zorluklar yaşadığı dönemlerde dahi, istiklalsiz ve devletsiz yaşamamıştır. Türk tarihinin her safhasında, temeli ilk Türk devletlerine dayanan Türk devlet geleneği ve bu geleneğin oluşturduğu Türk devlet felsefesi değişikliğe uğramadan devam etmiştir. Türk devletleri, devlet-i ebet müddet düşüncesi ile devlet telakkimizde kesinti olmadan devamlı devlet olma özelliğini sürdürmüştür.¹ İlk çağlardan bugüne kadar değişik coğrafyalarda 120 den fazla Türk Devlet’i kurulmuştur. Bu devletlerin hepsi, Türk Devlet Geleneği anlayışı ile ortak paydada birleşmişlerdir.²

Devlet sözlük anlamı olarak: “talih, kut, büyük rütbe, mevki, zenginlik, varlıklı olma, hükümet ve ülkesi, hükümet süren sülale, hükümdar kuşağı”³ ve “bir hükümet idaresinde teşkilatlandırılmış siyasi topluluk”⁴ şeklinde ifade edilmiştir.

Ayrıca devlet kavramı için daha kapsamlı olarak: “Belirli sınırları içinde toprağı olan bir hükümet idaresinde kanunlara göre teşkilatlanmış bulunan müstakil topluluklara”⁵ veya

¹ Kemal Göde; *Türk-İslam Kültür ve Medeniyet Tarihi*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 1992, s. 75.

² Abdulkadir Yuvalı; *Genel Türk Tarihi*, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk Kazak Üniversitesi Yayınları, Türkistan 2004, s. 206.

³ Mustafa Nihat Özön, *Büyük Osmanlıca –Türkçe Sözlük, Devlet Maddesi*, 3. Baskı, Inkılap Kitabevi, İstanbul 1959, s. 166.

⁴ Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat, Devlet Maddesi*, Yirmidördüncü Baskı, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 2007, s. 181.

⁵ Hüseyin Özcan, *Ansiklopedik Hukuk Sözlüğü, Devlet Maddesi*, Olguç Yayınevi, Ankara 1980, s. 159.

“Belli bir ülkede, bir hükümete ve ortak kanunlara bağlı yaşayan bir milletin ya da milletler topluluğunu meydana getiren siyasi topluluk”⁶ tanımları yapılmıştır.

Türklerin kullandığı “il” deyimini günümüzde “devlet” anlamını karşılamaktadır.⁷ Neredeyse bütün Türk yazıtlarda “il” sözü, “kağan”dan önce gelmektedir. Bu da Türkler için devletin ne kadar önemli olduğunu göstermektedir.⁸ İl kelimesinin bir diğer anlamı ise, barıştır. Devlet ile barış anlayışı, ayrılmaz bir bütündür. Bu bütünlüğün sağlanması için hükümdar adaleti sağlamak zorundadır.⁹ Türkler için bu kadar önem arz eden devlet anlayışı temel özellikleri ile günümüze kadar devam ederek, Türk Devlet Geleneğini oluşturmuştur.

Genel olarak, kişisel özgürlüklerin toplumun tamamına yayıldığı ve halkın kendi kendini yönettiği rejim olarak tarif edilen demokrasi,¹⁰ anlayışı da birçok önemli prensiplerden oluşan Türk Devlet Geleneğinin önemli yapı taşlarından birini teşkil etmektedir. Türk Devlet geleneğinde devlet her zaman halka demokratik ve adil davranmayı önemsemiştir. Adaletin sağlanamadığı durumda ülkede karışıklık ortamı yaşanacağı gibi, demokrasiden de söz edilemez. Herkesin eşit haklara sahip olduğu, demokratik uygulamaların var olduğu toplumlarda adalet yerini bulmuştur. Türk tarihini incelediğimizde, İslamiyet’ten önce törenin prensipleri ile hareket eden hükümdarlar, İslamiyet’in kabulü ile daha da güçlenen adalet anlayışını devam ettirmişleridir.

Türk hükümdarları, ülkelerini bir diktatör gibi yönetmemişlerdir. Devlet işleri ile ilgili kararlar alırken, danışma gereği duymuşlardır. Devletin temel kurumlarından biri olan kurultay uygulaması, büyük Türk Kağanı Mete Han ile başlamıştır. Ülkeyi ilgilendiren her türlü konunun görüşüldüğü kurultay, ilk başta yeme- içme toyu, yarışma ve eğlenceli devlet toplantısı, dini tören şeklinde yapılırken, daha sonra devletin önemli

⁶ Türk Ansiklopedisi, *Devlet Maddesi*, Milli Eğitim Basımevi, C. XIII, Ankara 1966, s.153.

⁷ Bahaeddin Ögel; *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2001, s. 432

⁸ Bahaeddin Ögel; *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 436.

⁹ Bülent Atalay; “Türk Devlet Geleneğine Göre Devlet Adamlarında Bulunması Gereken Asgari Hususiyetler”, *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, C.II Ankara 2002, s. 863.

¹⁰ Süleyman Hayri Bolay; *Felsefi Doktorinler Ve Terimler Sözlüğü*, Akçağ Yayınları, Ankara 1996, s. 171.

meselelerinin görüldüğü bir kurum haline gelmiştir.¹¹ Türklerin İslamiyet'i kabul etmesinden sonra, kurultay uygulaması divan adını alarak devam etmiştir.

Demokrasi açısından kurultay uygulamasını değerlendirdiğimizde, hükümdarın kendisini diktatör bir lider olarak görüp, tek başına hüküm vermemesi önemli bir anlayıştır. Ayrıca hükümdarın kendisinden başka kişilerin düşüncelerine de saygı duyduğunu göstermektedir. Bu durum Türk Hükümdarlarının, devlet yönetiminde ne kadar titiz davrandığını ve sorumluluk sahibi olduğunu sergilemektedir.

Tarihin her döneminde büyük devletleri yönetmek için devletlerin, gerçekçi bir anlayışa sahip olması gerekmiştir. Türk devletlerinde de din ile dünya görüşü gittikçe gelişmiş, gerçekçi bir şekil kazanmıştır.¹² Bu gerçekçilik laiklik anlayışı ile mümkün olmuştur. Laiklik günümüzde en basit tanımı ile din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılarak vicdan özgürlüğünün gerçekleşmesinde devletin tarafsız olmasıdır. Başka bir ifade ile de ülkede kanunların dini iradeye dayanmaması olarak açıklanabilir.¹³

İslam öncesi ve İslam sonrası Türk Devletlerini incelediğimizde devletin halka her zaman din ve vicdan hürriyeti sağlayarak, çağın şartlarına göre oldukça laik bir yönetim sergilediğini söylememiz mümkündür. Bu anlayışların Türkler tarafından çok iyi benimsenerek, devlet hayatında olduğu gibi, sosyal yaşantıda da halkın birbirine karşı olan tavır ve tutumlarında devam ettiğini görmekteyiz. Hükümdarların tanrı tarafından seçilmiş kişiler olduğunun düşünüldüğü doğrudur. Ancak bu anlayış hükümdarlara başına buyruluk değil, daha fazla sorumluluk getirmektedir. Eski Türk Devletlerinde ki bu uygulamaların ana kaynağı İslamiyet'ten önce kanun sayılan töre, İslamiyet'ten sonra ise hem Türk gelenekleri hem de İslam'ın güzel vasıfları olmuştur. İslamiyet'ten önce yazılmış olan Orhun Abidelerinde ki anlayış ile, İslamiyet'ten sonra yazılmış olan Kutadgu Bilig'deki benzerlikler Türk Devlet anlayışının devamlılığını göstermesi bakımından önemlidir.

¹¹ Ali Galip Gezgin; "Türk-İslam Devletlerinde Şura", *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, C.V, Ankara 2002, s.203.

¹² Bahaeddin Ögel; *Türklerde Devlet Anlayışı (13.Yüzyıl Sonlarına Kadar)*, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1982, s. 23.

¹³ Mehmet Saray; *Türklerde Dini ve Kültürel Hoşgörü, Atatürk ve Laiklik*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2002, s. 2.

Türk kültür geleneklerini incelediğimizde, Türklerin Müslümanlığı yaşayış ve uygulayış şekillerinin, diğer Müslüman ülkelerden farklı olduğunu görülmektedir. Çünkü geleneklerine bağlı bir millet olan Türkler, İslamiyet'i kabul ettikten sonra da bu gelenekleri İslam'a uygun şekle getirilerek devam ettirmişlerdir.¹⁴ Müslüman bir devlet olan Büyük Selçuklu Devleti, Tuğrul Bey zamanında laiklik uygulamasının en güzel örneğini göstererek, din işlerini halifeye bırakıp kendisi devlet işleri ile ilgilenmiştir. Daha öncede, Maniheizm, Budizm, Yahudilik gibi çeşitli dinleri benimseyen ancak İslamiyet ile çok uyuşan Türk töresi, büyük bir kaynaşma göstererek Türk- İslam anlayışının oluşmasını sağlamıştır.

¹⁴ Ergun Candan; *Türkler'in Kültür Kökenleri*, Sınır Ötesi Yayınları, İstanbul 2004, s. 296.

BİRİNCİ BÖLÜM

İSLAMİYET ÖNCESİ TÜRK DEVLETLERİNDE LAİKLİK ve DEMOKRASİNİN DAYANDIĞI TEMELLER

1.1. TÜRK DEVLET GELENEĞİ

Bir milletin devlet vasfına sahip olabilmesi için bazı unsurların bir arada olması gerekmektedir. Bu unsurları: millet, ülke, egemenlik ve politik örgütlenme (teşkilatlanma) olarak belirleyebiliriz.¹⁵

Eski Türklerin kullandığı “budun”, kelimesi günümüzde “ulus” (millet) anlamını karşılamaktadır. Belirli coğrafyada uzun yıllar bir arada yaşamış, ortak paydada birleşmiş (dil, kültür ve tarih), insan toplulukları millet olarak adlandırılmıştır. Eski Türklerde İlli, kağanlı ve bağımsız olan Türk topluluklarına “bod” deniliyordu. Bugün kullandığımız “boy” sözünün eski Türkçede ki bu “bod” deyiminden geldiği tahmin edilmektedir. Anlaşılan o ki “boy” un gerçek anlamı, vücut bütünlüğüdür. Ayrıca, “sosyal bir topluluk”, “kabile” ve “cemaat” manasında da kullanılıyordu. Bu bilgiler ışığında eski Türklerin, daha çok milletin temelini oluşturan, güçlü ve inançlı sosyal birliklere “bod” dediğini anlıyoruz. Yani, ortak duyguları taşıyan ve bir arada olan insan toplulukları “bod” u teşkil ediyordu. “Budun” kelimesinin de, “bod” sözünden türemiş olduğu düşünülmektedir. Türker’e göre millet olmanın en önemli şartlarından biri “budun” un, “İlli budun” ve “kağanlı budun” olmasıdır.¹⁶

Halk, devletin temeliydi. Bu anlayış, Her fırsatta dile getirilmiştir. Bir örnek verecek olursak, Cengiz Han’ın kabile reisi olduğu dönemde yapmış olduğu yanlış uygulamalar karşısında, Tapan isimli bir Uygur Türkü onu şöyle uyarmıştı: “Siz insanları öldürüp, toprağı boş bırakıyorsunuz. Halbuki devlet, insan ve topraktan meydana gelir. İnsansız

¹⁵ Aydın Taneri; *Türk Devlet Geleneği*, Töre Devlet Yayınevi, Ankara 1981, s. 25.

¹⁶ Bahaeddin Ögel; *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 335-336.

devlet olmaz!” Cengiz Han bu uyarıdan sonra teslim olan şehirlerin insanlarını öldürmemiştir.¹⁷

Türkler için “millet” kavramı, Türk tarihi ile başlamıştır. Türk Milletinin yok olmaması millet olması için Tanrı, İl-Teriş Kağan’ı Türk Milleti’ne hükümdar yapmıştır. Kül-Tegin kitabesi’nde bu olay : “Türk Milleti yok olmasın, bir millet olsun diye, babam İl-Teriş Kağan ile anam İl-Bilge Hatun’u, Tanrı tepesinden tutmuş ve (insanoğlunun) üstüne çıkarmış...”¹⁸ şeklinde ifade edilmiştir.

Türk Devletlerinde ki inanışa göre, milletin ve hakanın durumunu Tanrı belirlerdi. Tanrı için zaman zaman “İl berigme Tenri” yani il veren Tanrı da derlerdi. Türk milletinin belli dönemlerde olumsuz olaylar yaşamasının sebebi, yoldan çıkmış hakanların kötü tanrılar tarafından cezalandırılmasıydı. Türk milleti her türlü fedakarlığı yaparak Devleti’ni kuruyordu. Türk halkının, “kime il kazandırıyorum?” veya “hangi hakana işimi gücümü veriyorum?” şeklindeki ifadeleri bu anlayıştan kaynaklanmaktadır.¹⁹

Türk devletleri, hiçbir zaman bir ailenin kılıç zoru ile bir araya getirdiği anlamsız birlikler olmamıştır. Her zaman halkın, yönetenlerle beraber hareket etmesiyle teşkilatlanan siyasi bir teşekkül olmuştur. Kaynaklarda devleti kuran ve başarılı kılanın millet olduğundan bahsedilmektedir. Örnek verecek olursak: II.Göktürk devletinin meydana gelişi kitabede şu şekilde anlatılmaktadır: “Babam Kağan (İlteriş), 17 er ile harekete geçti. Haberi işiten ormandakiler, ovadakiler toplanıp geldiler, 70 kişi, sonra 700 kişi oldular...(Hakanlığı) atalarının törelerine göre kurdular...” şeklindeki ifade bize, halkın devletle kendi arzusu ile kaynaştığını göstermektedir.²⁰

Devletin millet kadar önemli olan diğer bir ögesi de ülke (ulus), yani yurttur. Bir topluluk, sınırları tespit edilmiş bir ülkede bulunmazsa, yani yurdu olmazsa göçebelik özelliği gösterir.²¹

¹⁷ Salim Koca; “Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı”, *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, C. II, Ankara 2002, s.824.

¹⁸ Kemal Göde; *Türk-İslam Kültür ve Medeniyeti Tarihi*, s. 70.

¹⁹ Aydın Taneri; *Türk Devlet Geleneği*, s. 30.

²⁰ İbrahim Kafesoğlu; *Türk Milli Kültürü*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1994, s. 233.

²¹ Aydın Taneri; *Türk Devlet Geleneği*, s. 25.

Devlet kavramının millet, ülke, egemenlik ve örgütlenme öğelerini kapsadığından yukarıda bahsetmiştik. Buradan hareketle, iktidar sahibi olmak ancak egemenliğe sahip olmakla mümkün olur. Egemenliğe sahip olmayı başaran devlet, diğer öğelere de sahip olabilecek durumdadır.²²

Ülke içinde en üstün kuvvet, hakimiyet (egemenlik) tir. Egemenlik devletin emretme gücüdür. Devlet maddi gücü olan egemenliği askeri, siyasi ve idari kurumları aracılığı ile yürütür. Yasallığı bilinen devletlerde çok çeşitli olan hakimiyet şekillerinden ortak özellikleri olan üç tip tespit edilebilir: “Gelenekçi hakimiyet (kuralların gelenekler çerçevesinde uygulandığı), karizmatik hakimiyet (Ülkeyi yönetene Tanrı tarafından üstün vasıflar verildiğine inanılan), kanuni hakimiyet (Esasları önceden kanunlarla tesbit edilen yönetim.)”²³ Eski Türk egemenlik anlayışı, karizmatik hakimiyet özelliği taşımaktadır. Türk hükümdarları güçlerini Tanrı’dan aldığına inanmaktadırlar.²⁴

Devlette egemenlik kendini iki şekilde göstermektedir. Birincisi “iç egemenlik” tir. İç hakimiyet, devlete ait olan topraklarda ve bu topraklarda yaşayan halk üzerinde devletin kanuni bakımdan emretme yetkisini tam olarak kullanabilmesidir. Ayrıca iç hakimiyetin gerçekleşmesi için, halkın da idare edenleri meşru bir güç olarak kabullenmesi gerekir. Devlette egemenliğin ikinci şekli ise “tam bağımsızlık”tır. Tam olarak bağımsız olamayan bir devlet asla egemen olamaz.²⁵ Türk milleti bağımsızlığına çok düşkündür. Tarihimizde bunun için birçok mücadele verilmiştir.

Bilge Kağan zamanında, Çin medeniyetinin sağladığı imkanlar bazı Göktürk beylerini cezbetmişti. Bunun üzerine Çin’in hayat tarzının benimsenmesi için uygulamalar yapılmıştı. Tecrübeli vezir Tonyukuk ise bu durumdan rahatsızlık duymuş, bu uygulamaların Göktürk istiklalini tehlikeye düşüreceğini söyleyerek karşı çıkmış ve sonucunda başarılı olmuştur.²⁶

Türklerin ulaşabildikleri her yerde küçükü büyüklü devlet kurmaları, onların bağımsızlığa ve hakimiyete ne kadar düşkün olduklarını gösterir. Halkı temsil eden elit

²² Aydın Taneri; *Türk Devlet Geleneği*, s. 43.

²³ Kemal Göde; *Türk-İslam Kültür ve Medeniyeti Tarihi*, s. 72.

²⁴ İbrahim Kafesoğlu; *Türk Milli Kültürü*, s. 236–237.

²⁵ Salim Koca; “Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı”, s. 825.

²⁶ Abdulkadir Yuvalı; *Genel Türk Tarihi*, s. 205.

zümre Han, Hakan, Kağan ve Yabgu unvanları ile kendisine hitap edilen devlet başkanlarını seçiyordu. Ancak, hükümdar adaylarının kut verilmiş aileden olması gerekiyordu. Yönetim hakkına sahip olan sülalenin fertleri arasında ülke paylaştırılıyor, bu da Türk devlet anlayışının daha çok konfederasyon şeklinde olmasına neden oluyordu.²⁷

Türklerde egemenlik ilahi kaynaklı idi. Tanrı hakimiyetini, Türk Kağanı aracılığı ile yeryüzüne yansıtmaktaydı. Türk Kağanı ve halkta bunu benimsemiş ve kabullenmişti.²⁸ Bütün dünyanın hükümdarı sayılan Türk Kağanları, “Tanrının yarlığı” vasıtasıyla tüm dünya ülkelerini yönetebilirlerdi. Günümüzde bu devlet anlayışı şekline “universal” devlet şekli denilmektedir. Türklerde ise bu tip devletler için, “cihanşumul devlet” ifadesi kullanılır. Temelini ise, milletlerin dinleri ve dünya görüşlerinden alan bu düşünce yüzyıllar içerisinde oluşmuştur. Türklerin cihanşumul bir devlet oluşturmaları için dünya görüşleri ve dinleri, en eski zamanlardan beri birbirleri ile bağdaşıyordu.²⁹

Türklerin cihan hakimiyeti mefkuresi, (dünya egemenliği düşüncesi) ilk defa büyük bir Türk devleti kuran Hunlar ile başlar. Bu büyük imparatorluğun hükümdarları, mektuplarının başında “Tanrı’nın tahta çıkardığı Hun milletinin büyük Tan-yu veya Şan-yu” su ibaresini kullanırlardı. Bu da bize egemenliğin ilahi kaynaklı olduğunu göstermektedir. Hun hükümdarları “Tengri Kutu” unvanını taşıyorlardı.³⁰

Göktürk kitabelerinde geçen: “Tanrı’ya benzer, Tanrı’da olmuş Türk Bilge Kağan .”, “Babam kağan ile anam hatunu Tanrı tahta oturttu.”, “Tanrı irade ettiği için, kut’um olduğu için kağan oldum.” ifadeleri de yine egemenlik anlayışının ilahi kaynaklı olduğunu göstermektedir. Ayrıca Uygurlarda, Tuna ve İtil Bulgarlarında, İbn Fadlan’ın söyledikleri doğru kabul edildiği takdirde, Hazarlarda da hükümdar ülüg (kısmet) ve kut ile donatıldığından dolayı işbaşına gelebilmekteydi. Anlaşıldığı üzere eski Türk devletlerinde, siyasi iktidar kavramı “Kut” tabiri ile ifade ediliyordu.³¹

²⁷ Osman Kaşıkçı; “Eski Türklerde Devlet Başkanlığı –Hakanlık”, *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, C. II, Ankara 2002, s. 888-889.

²⁸ Salim Koca; “Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı”, s. 827-828.

²⁹ Bahaeddin Ögel; *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 571-572.

³⁰ Osman Turan; *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, Turan Neşriyat Yurdu, C.1, İstanbul 1969, s. 83.

³¹ İbrahim Kafesoğlu; *Türk Milli Kültürü*, s. 237.

Avrupa Hunları’da bu egemenlik düşüncesini göçler ve istilalar ile Avrupa’ya götürmüştür. Atilla’da diğer Türk hükümdarları gibi kahinlere (kamlara) çok inanırdı. Bir çobanın bulup, kendisine verdiği efsanevi kılıcını da Tanrı’nın gönderdiğine inanıyordu. Hunlar’ın hükümdarı Tanrı’nın gönderdiklerine inandıkları gibi, Avrupalılar da Atilla’yı “Tanrının kılıcı” saymışlar ve günahlarının bedeli olarak gönderildiğine inanmışlardır.³²

Türklerde cihan hakimiyeti düşüncesi çok güçlü olduğundan, en zor şartlarda bile egemenliklerini korumak istemişlerdir. Hun hükümdarının, savaşta mağlup olduktan sonra teslim olmayı reddederken: “Şimdi ölürsek dünya durdukça kahramanlık şanımız yaşayacak; oğullarımız ve torunlarımız başka milletlerin başbuğları olacaktır” demesi, bu zor durumda bile, cihan hakimiyeti düşüncesinin ne kadar güçlü olduğunu göstermektedir.³³

Şunu da belirtmemiz gerekmektedir ki, Türk egemenlik anlayışında Tanrı yalnızca siyasi iktidarı vermez, aynı zamanda geri alabilirdi. Bu olay Türk hükümdarlarının sorumluluk sahibi olmalarına sebep olmuştur. Siyasi iktidarı ellerinde tutmak isteyen devlet adamları, yönetimde sürekli başarıyı aramışlardır. Eğer başarılı olamazlarsa Tanrı’nın verdiği siyasi iktidarın (kut), Tanrı tarafından geri alındığına inanılmaktaydı. Tarihte bunun örneklerini görmekteyiz. Örneğin, Göktürk Kağanı Kapgan’ın oğlu İnel hükümdarlık görevini layıkı ile yapamamıştır. Bunun üzerine; Bilge ve Kül-Tigin kardeşler, “kut ondan memnun olmadı” diyerek, idareye el koymuşlardır.³⁴

Eski Türk hükümdarları dini bir vasıfla cihan hakimiyetine sahip olduklarına inandıklarından, kendilerini milletin babası, dünyanın ise efendisi olarak görüyorlardı.³⁵

Halk da hükümdarlarının bu sorumluluğun bilincinde olarak ülkeyi yönetmesini istiyordu. Bu nedenle halkın da kağanından beklentileri vardı; öncelikle kağanın kahraman olması, Türkleri devlet çatısı altında toplaması, isyanları önlemesi, zaferler kazanması, düzeni sağlaması ve bağımsızlığı koruması gerekiyordu. Türk Kağan’ı

³² Osman Turan; *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, s. 84.

³³ Osman Turan; *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, s. 83.

³⁴ Salim Koca; “Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı”, s. 828.

³⁵ Adem Tutar; “İslam Öncesi Türk Devlet Geleneğinde Adalet Anlayışı”, *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, C.II, Ankara 2002, s. 869.

başarılı olmak ve yapılan her türlü mücadelede en önde olmak zorundaydı. Kağan önde giden ve cesaretlendiren kişi olmasaydı, halk peşinden gelmezdi.³⁶

Türk hükümdarlarının kendilerini Tanrı'nın huzurunda sorumlu olarak görmeleri, onların yönetimde adaletli olmalarını sağlıyordu. Hükümdarların devlet yönetiminde kendilerini Tanrı'ya karşı sorumlu görmeleri, halkın her zaman inancını özgür bir şekilde yaşamasının en önemli nedenlerinden olmuştur. Hiçbir şekilde insanlar arasında milliyet ayrımı yapılmamış ve tüm dünyayı idare yetkisinin Türk hükümdarlarına verildiğine inanılmıştır. Bu anlayış “Türk cihan hakimiyeti” nin temelini oluşturmuştur. Bu anlayış: dil, din, soy yönünden insanları birleştirmeyi amaçladığından, Türk hükümdarları yönetiminde ki topluluklarda ayrım yapmamış, kendi inançlarını serbestçe yaşayabilecekleri bir yönetim oluşturmuşlardır.³⁷

Türk devlet anlayışında, tahta cesur ve bilgili olan erkek çocuğu geçerdi. En büyük çocuğun tahta geçmesi, kesin kurallarla belirli değildi. Bu durum zaman zaman taht kavgalarına sebep olsa da, liyakatin ön planda tutulduğu Türk Devlet düşüncesinde kardeşlerden en liyakatli olanın tahta geçmesi sağlanıyordu. Çünkü, Türklere göre ideal hükümdar, her anlamda üstün vasıflara sahip olmalıydı. Tanrı kut ile bu vasıfları vermiş olsa bile, hükümdar bu vasıfları taşıyamaz, yüksek ahlak değerleri göstermez ise, hükümdarın kutu devam etmezdi.³⁸

Tanrı tarafından olağanüstü güç ve yeteneklerle donatıldığını ifade ettiğimiz Türk Kağanı, hiçbir zaman ilahi varlık, yani “tanrı-kral” olarak görülmemiştir. Türk Kağanı'nın diğer insanlardan farkı, ilahi güç tarafından görevlendirilmesi idi. Kağan ilahi güce sorumlu olduğu gibi, yazılı olmayan hukuk kuralları olan töreye karşı da sorumluydu.³⁹ Türk hakan ve sultanları, bazı Eski ve Orta Çağ hükümdarları gibi mutlak otorite ve baskıyla ülkeyi yönetmemişlerdir. Her zaman demokratik bir anlayış içinde olmuşlardır.⁴⁰ Eski Türklerde din adamları, ayrıcalıklı bir konuma sahip

³⁶ Salim Koca; “Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı”, s. 830.

³⁷ Kemal Göde; *Türk-İslam Kültür ve Medeniyeti Tarihi*, s. 78

³⁸ Mehmed Niyazi; *Türk Devlet Felsefesi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1996, s. 241-242.

³⁹ Salim Koca; “Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı”, s. 828.

⁴⁰ Osman Turan; *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, s. 95.

değillerdi. Türklerin bozkır toplumu olması, bu konuda önemli bir paya sahipti. Çünkü bozkır Türk toplulukları dini karakterden ziyade, siyasi bir yapı özelliği taşıyorlardı.⁴¹

Hunlarda, Göktürklerde, Hazarlarda ve birçok Türk devletinin tarihi kayıtlarında geçen vicdan özgürlüğü, Roma İmparatorluğu’da içinde olmak üzere dünyada ki dine dayalı devletlerin yönetiminde görülmemektedir.⁴²

Kut kelimesi, tarih boyunca birçok anlam kazanmıştır. Kut’un en yaygın ve bilinen anlamı, devlet veya siyasi hakimiyettir. Yusuf Has Hacıb’in meşhur eseri “Kutadgu Bilig”in isminin de buradan geldiği bilinmektedir. Türk devlet hukukunda Kut önemli bir yer tutmaktadır. Bilindiği gibi İslamiyet’ten önce Türklerde hakan olabilmek için, Gök Tanrı tarafından kut verilmiş aileye mensup olmak zorunluydu. Türk devletlerinde ki bu anlayışa göre, devlet başkanlarını Tanrının seçtiği düşüncesi oluşabilir. Ancak uygulama teoriden farklıdır. Çünkü Gök Tanrı tarafından verilen kut, kişilere değil aileye verilmektedir. Yani bu soydan gelen tüm insanların hakan olmaya hakları vardır. Hakan’ın kim olacağına beyler, diğer devlet memurları ve halk karar vermektedir. Hakan’ın Tanrı adına, doğruları halka dayatması söz konusu değildir. Töreler çıkarılırken genellikle temsilcilere ve halka danışılmaktadır. Töreler ve toplumun değer yargıları incelendiğinde, Tanrının gücüne dayanan bir prensip ile karşılaşmayız. Büyük ihtimalle bu sistemde amaçlanan, halkın itaatini sağlayarak, siyasi kargaşaya mahal vermeden insanların sonucu olumlu bir şekilde kabullenmelerini sağlamaktır. Nitekim hakan kutsal bir varlık değil, kendisine hükümdarlık takdim edilmiş şanslı kişi idi Bu nedenle eski Türklerde ki devlet anlayışı, her ne kadar teokratik gözüke de aslında teokratik değildir. Bütün bunlar incelendiğinde eski Türk Devlet anlayışında demokrasi ve laiklik uygulamalarının olduğunu söyleyebiliriz.⁴³

Türk Hükümdarları, devlet meseleleri ile ilgili kararlar alacakları zaman, bu konular kurultay adı verilen mecliste görüşülerek karara bağlanırdı. Bu meclisler: “toy”, “ternek”, “kengeş”, “kurultay” gibi isimlerle anılmıştır.⁴⁴ Kurultay kelimesi, Türkçe kurul, Mogolca tay ekleri ile oluşmuş bir kelimedir. Oğuz Türkçesinde karşılığı Kengeş

⁴¹ İbrahim Kafesoğlu; *Türk Bozkır Kültürü*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1987, s. 30.

⁴² Kemal Göde; *Türk –İslam Kültür ve Medeniyeti Tarihi*, s. 78.

⁴³ Osman Kaşıkçı; “Eski Türklerde Devlet Başkanlığı –Hakanlık”, s. 889.

⁴⁴ Salim Koca; “Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı”, s. 832.

olarak bilinmektedir.⁴⁵ Kurultay Meclisine hükümdar başkanlık ederdi. Meclis üyelerine “toygun” denilirdi. Devlet meclisinin tabii üyeleri; öncelikle “hatun” ve “şad” idi. Arkasından, askeri ve idari yüksek görevliler geliyordu. Yani meclis üyelerinin bir kısmı hanedan, bir kısmı ise hanedan dışından seçilen üyelerdi.⁴⁶ Kaynaklardan anlaşılan o ki, kurultay toy şeklinde yapılıyorsa, genellikle bayram, düğün, şölen ve benzer durumlarda toplanıyordu. Bu toplantılara, Oğuz Türklerinde halk da katılıyordu. Bu toplantıların içinde ziyafet ve Han’ın evini yağmalamada vardı. Görüldüğü gibi halk yönetimden ayrı tutulmuyordu. Ayrıca halk hükümdardan memnun kalmadığı takdirde davacı olabiliyordu.⁴⁷ Toylarda verilen ziyafetlerde, herkesin kendi eşi ve dengi ile oturması gerekiyordu. Bu durum Dede Korkut kitabında: “İtim ile bir yalaktan içen kafir” şeklinde dile getirilmiştir.⁴⁸

Kurultay, hükümdar, hatun ve prenslerin huzurunda başlardı. Bu mecliste, hükümdar yemek veriyor ise, bu davete hükümet üyelerinin, bağlı Hun boylarının, yabancı temsilcilerin, asker –sivil ordu başkanlarının ve yüksek makam sahiplerinin katılmaları mecburi idi. Sadakatin temsili olarak görülen bu toplantıya gelinmemesi, isyan anlamı taşıyordu.⁴⁹

Kaşgarlı Mahmut’un düzenlediği eski bir Türk atasözünde: “Geniş elbise parçalanmaz, danışmakla gelişen bilgi bozuk ve kötü çıkmaz.” denilmektedir. Bu anlayış, Türk milletinde kendini kurultay olarak göstermiştir.⁵⁰ Türk Hükümdarları İslamiyet’ten önce de sonra da demokratik anlayışa ve üstün insani vasıflara sahip oldukları için, halkın görüşlerine değer vermişlerdir. Devletin içinde “Kengeşçi” ve “Tayanç” adı verilen danışmanlar bulunmuştur.⁵¹

⁴⁵ Bahaeddin Ögel; *Türklerde Devlet Anlayışı (13.Yüzyıl Sonlarına Kadar)*, s. 73.

⁴⁶ Salim Koca; “Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı”, s. 832.

⁴⁷ Bahaeddin Ögel; *Türklerde Devlet Anlayışı (13.Yüzyıl Sonlarına Kadar)*, s. 74-75.

⁴⁸ Bahaeddin Ögel; *Türklerde Devlet Anlayışı (13.Yüzyıl Sonlarına Kadar)*, s. 93.

⁴⁹ İbrahim Kafesoğlu; *Türk Milli Kültürü*, s. 246.

⁵⁰ Bahaeddin Ögel; “Devlet Meclisi ve Kurultay”, *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, C. II, Ankara 2002, s. 874.

⁵¹ Ali Galip Gezgin; “Türk-İslam Devletlerinde Şura”, s. 204.

İslamiyet'in kabulünden sonra kurultay ismi divan olarak değişmiştir. "Divan" Farsça bir kelimedir. Topluluk anlamına gelmektedir. Bu teşkilatın Abbasilerde, Selçuklularda, Anadolu Beyliklerinde ve son olarak da Osmanlı Devleti'nde var olduğunu görüyoruz.⁵²

Devlette milli bilinci, yurdu ve egemenlik unsurlarını tamamlayan, düzen ve disiplini sağlayan son unsur ise politik örgütlenmedir. Devletin olabilmesi için saydığımız vatan, millet, egemenlik öğelerinin bütün özelliklerini taşıyan toplumun, belirli hukuk kuralları ile yönetilmesidir. Egemenliğin uygulanış biçimini belirleyen unsurdur.⁵³ V.Thomsen'e göre de siyasi teşkilatlanmanın en uç noktası olan devlet: "Siyasi bakımdan müstakil, muntazam teşkilatlı millet" anlamını taşır. Bodunların ve boyların teşkilatlanmasıyla, bir devlet başkanın sorumluluğu altında oluşturulan Türk devleti; milleti, töresi ve ülkesiyle varlığını devam ettiren en üst siyasi kuruluştur. Tüm bunlardan anlaşıldığı üzere, teşkilatlanmamış bir yapı devlet niteliği taşımaz.⁵⁴

Türk milleti, ilk devirlerden itibaren örgütlenmiştir. Türk devlet adamları, gerekirse bu konuda başka uygarlıklardan yararlanarak pratik yollar izliyorlardı. Ancak örgütlenme konusunda geliştikten sonra, kendilerine has bir metot uygulamaya başladılar ki, buda Türk devlet geleneğinin yapı taşlarından biri oldu. Örneğin, Göktürk Devleti kurulduğu ilk yıllarda sadece akın ve savaş ile uğraşıyordu. VII. yüzyılda ise bir kültür devleti olmaya başlamıştı. Bunun sonucu olarak devlet yönetim ilkeleri netleşti.⁵⁵

Türk hükümdarları ve devlet adamları örgütlenme düşüncesine ve bu düşüncenin gerçekleşmesine ilk devirlerden itibaren sahip çıkmışlardır. Bu süreç, akılcılık ve gelenekçilikle beraber işlemiştir.⁵⁶ Türk milletinin kendi özüne uygun olarak örgütlenmesini büyük ölçüde sağlayan, önemli unsurlardan biri de Türk Töresi olmuştur.

Yasağ olarak da bilinen Türk töresi, Türk devletlerinde hukuk kurallarına verilen isim olmuştur.⁵⁷ Türkler, töreyi hiçbir zaman yazılı hale getirmemişlerdir. Türk devlet

⁵² Kemal Göde; *Türk-İslam Kültür ve Medeniyeti Tarihi*, s. 139-140.

⁵³ Aydın Taneri; *Türk Devlet Geleneği*, s. 46-47.

⁵⁴ Kemal Göde; *Türk-İslam Kültür ve Medeniyet Tarihi*, s. 74.

⁵⁵ Aydın Taneri; *Türk Devlet Geleneği*, s. 46-47.

⁵⁶ Aydın Taneri; *Türk Devlet Geleneği*, s. 53.

⁵⁷ Osman Kaşıkçı; "Eski Türklerde Devlet Başkanlığı –Hakanlık", s. 891.

teşkilatında merkez ve taşrada görev yapan memurlar ve devlet başkanları, yani devlette sorumluluğu bulunan herkes töreye uymak zorundaydı. Tabi ki bu kurallar halk içinde geçerliydi. Kurallara uymayanlar, cezaların yanı sıra ayıplanmak, dışlanmak gibi müheyyidelere maruz kalıyorlardı.⁵⁸

Türk devletlerinde töre (hukuk) ile devlet kelimesi genellikle beraber kullanılmıştır.⁵⁹ Orhun abidelerinde töre kelimesi on bir yerde zikredilmiş, altı tanesi “il” (devlet) kelimesiyle beraber kullanılmıştır. Geri kalan beş yerde de, “il” ile alakasından bahsedilmiştir⁶⁰. Orhun Abidelerinde geçen: “Babam kağan öylece illi töreyi kazanıp, uçup gitmiş. O töre üzerine kağan oturdu. Amcam kağan oturarak Türk milletini tekrar tanzim etti, besledi. Fakiri zengin kıldı, azı çok kıldı.”⁶¹ Yine kitabelerde geçen: “... Devleti ellerine alıp, töreyi tesis ettiler... Ey Türk bodunu devletini, töreni kim bozabilir?...”⁶² cümlesinden hareketle Türk devletlerinin belirli kurallarla örgütlenmiş bir devlet olduğu anlaşılmaktadır. Töre yeniliklere açıktı. Zamanın ve ortamın şartlarına göre, değiştirilemeyen hükümleri dışında değişiklikler yapılabiliyordu. Ancak bunu gerçekleştirmek için, meclisin onayını almak gerekiyordu.⁶³

Türk Halkının siyasi, içtimai ve iktisadi düşüncesini yansıtan, Türk töresi’ni incelediğimizde laikliğin ilk devirlerden itibaren Türk halkının hayatında var olduğunu söyleyebiliriz. Yine, İslam öncesi ilk kaynaklardan olan Orhun Abideleri ve Karahanlılar zamanında yani İslam döneminde yazılan Kutadgu-Bilig adlı eserlere baktığımızda, Türk insanın zihniyetini gösteren Türk Töresinin, demokratik ve laik temeller üzerine kurulmuş olduğunu görmekteyiz.

Uygurlarda, kendi idarelerinde ki kavimlerin dinlerine karışmazlardı. Komşu ülkelerden başka dinlere mensup insanları ülkelerine davet etmişlerdir. Böğü Kağan zamanında

⁵⁸ Salim Koca; “Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı”, s. 835.

⁵⁹ Bahaeddin Ögel; *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 471.

⁶⁰ İbrahim Kafesoğlu; *Türk Milli Kültürü*, s. 233-234.

⁶¹ Muharrem Ergin; *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1999, s. 13-14.

⁶² Mehmed Niyazi; *Türk Devlet Felsefesi*, s. 30.

⁶³ İbrahim Kafesoğlu; *Türk Milli Kültürü*, s. 234

Mani dinini yaymak için, Soğdlu Mani rahiplerinin ülkeye davet edildiği Karabalsagun Kitabesinde anlatılmaktadır.⁶⁴

İslamiyet'ten önceki Türk devletlerinde, inançların yaşanış şekline baktığımızda, halkın inanışı ve resmi inanış farklılık arz etmektedir. Belgelerden anlaşıldığına göre; böri (kurt), atalar, dağ ibadetleri, kurban adakları vb... birçok batıl inançlar Tanrı inanışına bağlanmakla beraber din kapsamına girmemektedir. Roux bu olayın sebebini, Türk toplumunda din ve din ötesi olan inanışların (geleneklerin), resmi ve halkın inanışı olarak iki uçlu olduğundan kaynaklandığını ifade eder.⁶⁵

Dini hoşgörünün tarihimizdeki en önemli örneklerinden biri de, Hazar Devleti'ndeki uygulamalardır. Hazar Devleti'nin başkenti Han-Balık'ta havralar, camiiler, kiliseler yan yana bulunmaktadır. Her dinden tüccarların bir araya geldiği bu ticaret şehrinde, herkes ibadetini rahatlıkla yapabiliyordu.⁶⁶

Türklerin yaşam felsefesi olan Türk Töresi ve bu törenin temel taşları olan adalet, eşitlik, hoşgörü ve yardımseverlik olguları, Türklerin İslamiyet'i kabulü ile daha da zenginleşerek, Türk-İslam sentezi oluşturmuştur. İslam ve Türk özelliklerini dengeli bir şekilde bir araya getiren Türk Devletlerinde, siyasetin amacı İslam'ı yükseltmek ve halkın adil bir şekilde devlete bağlanmasını sağlamaktır. Karahanlılar ile başlayan bu ilk Türk-İslam cemiyet tipi Selçuklularla tamamlandı.⁶⁷

12. ve 14. yüzyıllarda İslam dini için cihat yapan Doğu Anadolu Oğuzları'nın yaşam şekilleri ile ilgili önemli bilgileri, Dede Korkut hikayeleri sayesinde öğreniyoruz. Bu hikayeler, bazı şeyhlerin menkıbelerinden oluşmuştur. Bu hikayelerde göze çarpan, eski Şaman dini geleneklerinin, İslam anlayışı ile harmanlandığıdır.⁶⁸ Türk-İslam yaşantısına dair pek çok sahnenin tasvir edildiği Dede Korkut Hikayelerinde bir Oğuz Beyi'nin "Aç görsem doyurdum, yalıncağ görsem donattım; depe gibi et yığdırdım; göl gibi kıımız

⁶⁴ Mehmet Saray; *Türklerde Dini ve Kültürel Hoşgörü, Atatürk ve Laiklik*, s. 9.

⁶⁵ Sencer Divitçioğlu; *Orta Asya Türk İmparatorluğu VI. ve VIII. Yüzyıllar*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2005, s. 73.

⁶⁶ Mehmet Saray; *Türk Devletlerinde Meclis (Parlamento), Demokratik Düşünce ve Atatürk*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1999, s. 88.

⁶⁷ Kemal Göde; *Türk-İslam Kültür ve Medeniyeti Tarihi*, s. 79.

⁶⁸ Ergun Candan; *Türkler'in Kültür Kökenleri*, s. 293

sağdırdım” şeklinde ki ifadeleri, Orhun kitabelerindeki anlayışla benzerlik göstermektedir.⁶⁹

İslamiyet’in kabulünün, Türklerin güzel olan vasıflarını güçlendirdiğini söyleyebiliriz. İslamiyet’ten önce Türk Devletlerinde, devleti yöneten aile ile beraber bürokrasi de beylerden oluşuyordu. Zamanla soyluluk önemini liyakat sahibi olan kişilere bırakmıştır. Bu kişilerin Türk soyundan olup olmadığına da önem verilmemiştir.⁷⁰

Türkler, Müslüman oldukları ilk yıllardan itibaren din ile devlet işlerini ayırmışlardı. Devletin reisi aynı zamanda dini reis olmuyordu. Din işleri ile, siyasetle ilgisi bulunmayan alimler ilgileniyorlardı. Eğer öyle olmasaydı, siyasi makamdaki kişiler dini istediği gibi yorumlayarak, istedikleri gibi hüküm sürerlerdi. Alimlerin yorumlarına kulak veren hükümdarlar, devlet idaresinde Allah’ın emrettiği şekilde adaletli, şefkatli ve haksever olmayan kanunlar uygulamadılar.⁷¹

Türklerde ki devlet düşüncesi, nesilden nesile o kadar güzel aktarılmıştır ki, yüzyıllar boyunca farklı coğrafyalarda yaşayan, farklı dinleri benimseyen Türk Devletleri kurulmasına rağmen devlet anlayışını içeren 1250 yıllık Türkçe sözler, anlamlarından pek bir şey kaybetmeden günümüzde hala yaşamaktadır.⁷²

Türkler, İslamiyet’ten sonra bir şehri ele geçirince, Türk varlığının birer damgası haline gelen cami, mescid ve tekke binalarını inşaa ediyorlardı. Osmanlı Devleti tarih sahnesine çıkana kadar, Anadolu İslam şehri özelliğine bürünmüştü. Bundan dolayı Osmanlı, İslam’ın bayrağını rahatlıkla değişik coğrafyalara götürebildi.⁷³

Osmanlı Devleti’nde de Türk Töresi’nin devam ettiğini görmekteyiz. Osmanlı padişahlarının “atam dedem kanunudur” şeklindeki ifadeleri, Türk töresinin uygulanmasında devletin duyarlı davrandığını göstermektedir.⁷⁴

⁶⁹ Osman Turan; *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, s. 104-105.

⁷⁰ Erol Güngör; *Tarihte Türkler*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1993, s. 161-162.

⁷¹ Erol Güngör; *Tarihte Türkler*, s. 171.

⁷² Abdulkadir Yuvalı; *Genel Türk Tarihi*, s. 207.

⁷³ Erol Güngör; *Tarihte Türkler*, s. 171.

⁷⁴ Mehmet Saray; *Türklerde Dini ve Kültürel Hoşgörü*, Atatürk ve Laiklik, s. 30.

Türklerden gördükleri hoşgörölü ve adil yönetimden memnun olan Süryaniler, Ermeniler ve Rumlar Selçukluların ardından Osmanlıların hakimiyetine rahatça girmişlerdir. Bu durum, yabancı ölkelerin XIX. yüzyıldaki kışkırtmalarına kadar sürmüştür. Osmanlı döneminde Balkanlar, Kafkaslar ve Ortadoğu’da Türk hakimiyetinden oldukça mutlu olmuştur. Osmanlı Devleti, katı teokratik kurallarla yönetilen bir devlet olsaydı; bu milletlerin hepsi Müslüman olmak zorunda kalırdı. Örneğin, Bizans Devleti kendi dini dışında olan halkını Ortodoks olmaya zorlamıştır.⁷⁵

Şimdiye kadar anlattıklarımızdan Türk Devlet Geleneğinin laik ve demokratik temeller üzerine kurulduğunu görüyoruz. Türk devletlerinde kurultayın ve törenin olması, hükümdarların halkı mutlu etmek adına Tanrı’ya karşı sorumlu olması, çeşitli etnik yapı ve inanıştaki halkın huzurlu şekilde bir arada yaşaması, dönemin edebi eserlerindeki ifadeler bu anlayışın gerçekliğini yansıtmaktadır. İslamiyet sonrasında da, 13.yy dan sonra da aynı anlayışın süregeldiğini görüyoruz.

Bu anlayış, Osmanlı Devletinin son dönemlerine kadar devam etmiştir. Yavuz Sultan Selim’in Memluk Sultanları’nın yanında bulunan Halife’yi İstanbul’a getirmesinin asıl sebebi, halifeliliği ele geçirmek değil, siyasi gücü elde etmektir. Yavuz ve ondan sonra gelen Padişahlar döneminde bastırılan paralar ve okunan hutbeler de halifenin unvanı değil, “sultan” unvanı kullanılmıştır. Padişahların Halife unvanını kullanmaları, çöküş devrinde başlamıştır.⁷⁶

Yavuz Sultan Selim ile birlikte halifeliğin Osmanlılara geçmesinden sonra da, din işleri ile devlet işleri birbirinden ayrı olarak yürütölmüştür. Halifelik gelmeden önce din işlerini yürötmek için kurulan meşihat makamı, halifelikten sonra daha da gelişmiştir. Padişahlar devlet işleri ile ilgilenmiş, dini konularda karar vermeleri gerektiği zaman meşihat makamının önemli şahsiyeti olan Şeyhülislam’a danışmışlardır. Osmanlı Padişahları milletin ve devletin işleri için dini kanunlarla yetinmemişler, yeni kanunlar çıkarmışlardır. Meşihat makamı ise sadece bu işlerin dine uygun olup olmadığı ile ilgilenmiştir. Osmanlı Devleti teokratik bir devlet olsaydı, yeni kanunlar çıkarmaz, dini hükümlerle yetinirdi. Osmanlı Devleti’nin önemli Hükümdarlarından Fatih Sultan

⁷⁵ Mehmet Saray; *Türklerde Dini ve Kültürel Hoşgörü*, s. 22.

⁷⁶ Aydın Taneri; *Türk Devlet Geleneği*, s. 52.

Mehmet ve Kanuni Sultan Süleyman'ın hazırladıkları kanunlar Osmanlı Devleti için büyük önem arz etmektedir.⁷⁷

Bugün dünyanın uygar devletlerinin parolası olan demokrasi ve laiklik anlayışının temellerinin Türk devlet geleneği ile atıldığını söyleyebiliriz.

1.2. METE HAN'IN UYGULAMALARINDA DEMOKRASİ ve LAİKLİK

Hun Hükümdarı Teoman, kendisinden sonra tahta Mete'yi değil, başka bir oğlunu geçirmek istemiştir. Bunu öğrenen Mete darbe yaparak, babasını saf dışı bırakmıştır. Hun Devletinde birçok kalıcı yenilikler yapan Metehan'ın, babasını saf dışı bırakması Türk tarihi açısından inkılap niteliği taşımaktadır.⁷⁸

M.Ö. 209 yılında hükümdar olan Mete, öldüğü yıl olan M.Ö.174 'e kadar Hun Devleti'nin başında kalmıştır. İlk olarak ülkeyi düzene sokan Mete, ardından Tung-hular'ın toprak istemeleri sebebiyle bu ülkeye savaş açmış ve vergiye bağlamıştır. Daha sonra Yüeciler'i yenen Mete, Çin topraklarına yönelmiştir. Çin topraklarını Turan taktığı ile kuşatmıştır. İmparator, Kao-tsu'nun barış isteği üzerine Doğu Asya tarihinde ki Hunlar ile Çinliler arasında ilk barış anlaşması imzalanmıştır.⁷⁹ Mete Han'ın barış yapmayı kabul etmesinin en önemli nedeni, daha önce Çin'e giren Türklerin Çinlileştğini bilmesidir. Milletini düşünen bir hükümdar olarak, barışın daha faydalı olacağı kanaatine varmıştır. Çin Devleti'nin politikası ise, Hunları Çinlileştirmektir. Bunun için İmparator, dostluk ve barış anlaşması yapılırken kızını Mete Han ile evlendirmeyi teklif etmiştir.⁸⁰

Bu zaferden sonra, bölgedeki birçok yeri daha hakimiyetine almıştır. Ayrıca Mete Han, Asya kıtasında yaşayan Türk soyundan olan bütün toplulukları tek bir bayrak altında toplamıştır.⁸¹ Onun zamanında, Hun İmparatorluğunun sınırları oldukça genişlemiştir.

⁷⁷ Mehmet Saray; *Türklerde Dini ve Kültürel Hoşgörü*, s. 32.

⁷⁸ Salim Koca; "Büyük Hun Devleti", *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, C. I, Ankara 2002, s. 537-538.

⁷⁹ Kemal Göde; *Türk-İslam Kültür ve Medeniyeti Tarihi*, s. 4.

⁸⁰ Salim Koca; "Büyük Hun Devleti", s. 555-556.

⁸¹ Kemal Göde; *Türk-İslam Kültür ve Medeniyeti Tarihi*, s. 4.

Yenisey ve Ob menbaları, Aral gölü, Kore, Selenga, Karakurum, Pamir, Altındağ ve Nan-şan çevresi, Çin Seddi bu dönemde Hun İmparatorluğunun sınırlarını çevirmiştir.⁸²

Hun Devleti'ne ait bilgileri, Çin komutanlarının verdikleri bilgilerden ve resmi raporlarından öğreniyoruz. Ancak, o dönemin Çin tarihçileri resmi raporların dışına çıkarak, Mete'nin hayatına ve faaliyetlerine ait bilgilerin çoğunluğunu Hun halkının ağzından derlemişlerdir. Bu nedenle elimizdeki bilgiler, sıra dışı anlatımlar içeren destan niteliğindedir. Halkın Mete'yi destan mantığı ile anlatması, onun halk tarafından sevildiğini ve takdir edildiğini bizlere göstermektedir.⁸³

Mete Han, Çin kaynakları tarafından ilk Türk fatihi olarak gösterilmektedir. Oğuz-namede destan şekli ile anlatılan Oğuz Han, büyük Hun Tan-yu'su Mete'dir.⁸⁴

Türk tarihine birçok yenilik getiren Mete Han, daha önce demokrasi açısından önemini ifade ettiğimiz Kurultay uygulamasını da başlatan kağan olmuştur.(M.Ö. 209-174) Mete döneminde, halk nüfusunun ve hayvan sayımlarının yapıldığı, devlet işlerinin görüşüldüğü, dini ayinlerin yapıldığı üç farklı toplantı ifade edilmiştir.⁸⁵ Bu uygulama, daha sonra diğer Türk Devletlerinde ufak tefek değişikliklere uğrayarak devam etmiştir. Türklerin milli meclisi durumunda olan kurultayda alınan kararları, hükümdar genellikle kabul etmiştir.⁸⁶

Tahmin edileceği gibi, bahsedilen kurultay bugünkü anlamda bir parlamento değildir. Dede Korkut'a göre kurultay, boylar konseyinden oluşmaktadır. Kurultay'ın üyeleri beylerden, Alpler den ve ünlü savaşçılardan oluşmaktadır. Çince metinleri incelediğimizde, Mete Han'ın her konuda devletin ileri gelenlerinden fikir aldığını görmekteyiz. Dönemin şartları dikkate alındığında uygulamanın çağın şartlarına göre oldukça demokratik olduğu görülmektedir.⁸⁷ Bu dönemde düzenlenen kurultaylar,

⁸² Laszlo Rasonyi; *Tarihte Türklük*, s. 66.

⁸³ Salim Koca; "Büyük Hun Devleti", s. 538.

⁸⁴ Osman Turan; *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, s. 78.

⁸⁵ İbrahim Kafesoğlu; *Türk Milli Kültürü*, s. 246.

⁸⁶ Kemal Göde; *Türk-İslam Kültür ve Medeniyeti Tarihi*, s. 138.

⁸⁷ Bahaeddin Ögel; *Türklerde Devlet Anlayışı (13.Yüzyıl Sonlarına Kadar)*, s. 88.

Oğuzların kengeş ve meşveret meclisine benzemektedir. Yani toplanma ve görüşme vardır. Son söz ise, hakana ait olmuştur.⁸⁸

Türk ordusunun en büyük askeri birliği, 10 bin kişiden oluşmaktadır. Mete zamanında ilk defa bu ordular, 10'lara, 100'lere ve 1000'lere ayrılmış ve başlarına da ayrı ayrı kumandanlar getirilmiştir. Hafif silahlardan ve hareketli atlı askerlerden oluşan bu yeni orduda on-başlılar, tümen başlılara doğru bir kumanda zinciri ile bağlıydılar. Bu durum, Türk siyasi kuruluşlarında sosyal bakımdan bütünleyici bir anlayışın yerleşmesini sağlamıştır. Çünkü ordudaki herkes devlet olabilme, bir olabilme bilincine ulaşıyor, savaşta ve barışta ortak amaç için birleşiyordu.⁸⁹

Hun Devletinde, devlet, ordu, millet ve dış ülkelerle ilgili hukuk kurallarının varlığı bilinmektedir. Bu hukuk tarihi Mete Han dönemiyle başlamış, diğer Türk devletlerinde de katlanarak devam etmiştir.⁹⁰

Hun İmparatorları ululuk, sonsuz genişlik ve yücelik anlamlarını taşıyan Tanhu ve Şanyü unvanlarını kullanmışlardır. Bu unvan, Mete'den önce kullanılmaya başlanmıştır. Ancak, bu unvanı sadece Mete'nin soyundan gelenlerin kullanabileceği belirtilmektedir.⁹¹ Türklerde devlet anlayışının ilahi kökenli olduğundan, ancak halkın inançlarını her zaman özgürce yaşadığı ve tanrı-kral anlayışının olamadığından bunların getirisi olarak da o döneme göre laik uygulamalar yapıldığından yukarda bahsetmiştik.

Türk Devletlerinde ki anlayışa göre, Türk hükümdarı bütün insanlığın hakani idi. Tanrı'nın isteği üzerine, adalet anlayışını ve halka hizmetini bütün insanlara dağıtmalıydı. Türk milleti sadece Türk olanlar değil, ırk ayrımı gözetilmeden Türk Devleti içinde yaşayan bütün insanlardı. M.Ö 176 yılında Mete Çin İmparatoruna yazdığı mektupta, eli yay tutabilen kavimlerin hepsinin Hun olduğunu söylüyordu. Aynı mektubunda hepsi bir aile gibi birleştiler ifadesini kullanıyordu. Mete Han'ın devlet

⁸⁸ Bahaeddin Ögel; *Türklerde Devlet Anlayışı (13.Yüzyıl Sonlarına Kadar)*, s. 74.

⁸⁹ İbrahim Kafesoğlu; *Türk Milli Kültürü*, s. 270.

⁹⁰ Kemal Göde; *Türk-İslam Kültür ve Medeniyeti Tarihi*, s. 258.

⁹¹ Abdulkadir Donuk; *Eski Türk Devletlerinde İdari-Askeri Unvan ve Terimler*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1988, s. 37.

yönetim anlayışına baktığımızda, tek hakan, tek halk ve tek devlet anlayışının hakim olduğunu görüyoruz.⁹²

İlk Türk Devletlerinden itibaren ülke, yani vatan toprağı anlayışı gerektiğinde uğrunda can verilecek bir konu olmuştur. Devlet fikrinin henüz birçok yerde görülmediğı bir zamanda, Hun Devleti Türk Devlet geleneğinin yapı taşlarından olan vatan toprağının önemini bilerek varlığını sürdürmüştür. Büyük Hun İmparatoru Mete Han'ın gençliğinde, güçlü olan komşuları Tunguzlar, Mete'den hızlı koşabilen ünlü atı ile güzel eşini istemişlerdi. Mete, vakit kazanıp, hazırlıklarını tamamlamak için, atını da güzel eşini de Tunguzlara vermişti. Zaman geçtikçe Mete'nin kuvvetlendiğini gören Tunguzlar, bu sefer de sınırdaki çorak ve bereketsiz toprak parçası karşılığında düşmanlığı sona erdirmeyi teklif ettiler. Tunguzların elçisi gelip, Mete'den bu çorak toprak parçasını isteyince, Mete çevresindekilere sordu ve devletin ileri gelenleri şöyle cevap verdiler:

“Atı ve hatunu verdikten sonra, bir çorak toprak parçası zaten işe yaramaz bir yerdir. Onu da verelim!” Mete bu cümlelere çok sinirlenerek, toprak parçasını vermek düşüncesinde olan beylerin başlarını hemen orada kestirmişti. Ardından etrafındakilere şöyle bağırdı:

“At ile hatun, kendi kişisel malımdı. Bu sebeple onları verdim. Toprak ise devletin malıdır. Devletin malını başkasına kim verebilir?”⁹³

Bu örnekten de anlaşıldığı üzere ülke (ulus), Türk bozkır kültüründe hükümdarın istediğı gibi tasarruf edebileceğı bir toprak değil, canı gibi korumakla yükümlü olduğu sorumluluğı olmuştur.⁹⁴

Hun Devletinde Mete Han zamanında, sosyal devlet anlayışının var olduğunu ve ancak politikası ve planları olan bir devletin uygulayabileceğı olayların geliştiğini görüyoruz. Örneğin M.Ö 176 yılında, halkın rahatlığı ve çoğalması için Mete, Çin İmparatoruna mektup yazmış ve şunları ifade etmiştir:

⁹² Bahaeddin Ögel; *Türklerde Devlet Anlayışı (13.Yüzyıl Sonlarına Kadar)*, s. 111.

⁹³ Aydın Taneri; *Türk Devlet Geleneğı*, s. 41.

⁹⁴ İbrahim Kafesoğlu; *Türk Milli Kültürü*, s. 223.

“Küçükler büyümeleri için gerekli ortamı bulsunlar, yaşlılar da sessiz ve rahat yaşasınlar!” diyerek halkının rahat ve huzur içinde yaşamasını istediğini belirtmiştir.⁹⁵

Türk devlet yönetimi töreye göre düzenleniyordu. Töre sadece erkekleri değil, aynı zamanda kadınları da kapsıyordu. Özellikle eşitlik ve görevlerle ilgili olan töre kanunları bu konuda örnektir. Türk kadınları, devlet işlerinde söz sahibi idi. Türk kadınlarının da, erkekler gibi devlet yönetiminde söz hakkı vardı. Mete’nin baskısından sıkışan Çin İmparatoru Mete’nin hatunundan yardım ister. Hatun Mete’ye:

“İki hakan da birbirlerini sıkıştırıp, mutsuz etmemelidirler. Bugün Çin topraklarını elde etmiş olsanız bile, siz ey Hun hakanı (yani Mete), orada oturup (Çin’i) idare etmek için, eninde sonunda gerekli gücü bulamayacaksınız. Ey Hakan, ne yaptığımı (iyi) düşün ve tart.” şeklinde uyarıda bulunur.⁹⁶

Mete Han inkılap yaparak tahta çıkmış, Çin İmparatorluğunu vergiye bağlamış, toprak isteyen Tung-huları sert bir şekilde cezalandırmış, Hunların siyasi birliğini kurarak dünyanın en güçlü devleti haline getirmiştir.⁹⁷

Mete Han dönemi, sadece Hun Devleti açısından değil, bütün Türk tarihi bakımından devlet anlayışının sistematik bir şekil aldığını gösteren ve birçok yeniliğin yapıldığı bir dönemdir.

1.3. ORHUN ABİDELERİ

II. Göktürk Devleti tahtına, 716 yılında Bilge Kağan geçmiştir. Küçük kardeşi Kül Tigin’de başkumandan olmuştur. Kendisinden önce gelen Kapgan Kağan zamanında, birçok Türk boyları devlete başkaldırmıştı. Bilge Kağan ülkesini tehdit edecek bu meseleleri çözmüş, ülke çıkarları için çok çalışmıştır. Göktürkler zayıfken de güçlüyken de yıkıcı entrikalarından vazgeçmeyen Çin’e karşı, halkını özellikle uyarmış ve asimile olma tehlikesine karşı halkının Çin’e yerleşmesini istememiştir.⁹⁸

⁹⁵ Bahaeddin Ögel; *Türklerde Devlet Anlayışı (13.Yüzyıl Sonlarına Kadar)*, s. 136.

⁹⁶ Mehmet Saray; *Türklerde Dini ve Kültürel Hoşgörü, Atatürk ve Laiklik*, s. 5.

⁹⁷ Salim Koca; “Büyük Hun Devleti”, s. 559.

⁹⁸ Erol Güngör; *Tarihte Türkler*, s. 28.

II. Göktürk Devleti, Bilge Kağan döneminde eski gücünü ve itibarını yeniden kazanmıştı. Bu başarılarda şüphesiz Kül Tigin'in ve Tonyukuk'un payları büyüktü. Durumun farkında olan Çin'in, 725 yılında yaptığı bir toplantıda: "... Göktürklerin ne zaman ne yapacakları bilinmez. Kağan Bilge iyidir, milletini sever, Türkler de ondan memnundurlar... Kül Tigin harp sanatının üstadıdır, ona karşı koyacak kuvvet güç bulunur... Tonyukuk ise, otoriter ve bilgedir, niyetleri kurnazlığı çoktur. İşte şimdi bu üç "barbar" aynı anlayışta olarak, bir aradadırlar..." şeklinde bir konuşma geçmiştir.⁹⁹

Göktürk Devleti'nin önemli veziri Tonyukuk, ölmeden önce büyük bir ihtimalle 716-725 yılları arasında kendi adına iki parça taştan oluşan bir yazıt diktirdi. İl-teriş Kağan, Kapgan Kağan ve Bilge Kağan'a hizmet eden Tonyukuk, anısını bu kitabeler sayesinde yaşatmıştır.¹⁰⁰ Göktürk orduları başkumandanı Kül Tigin, 731 yılında ölünce ağabeyi Bilge Kağan tarafından 732 yılında Kül Tigin anıtı yazılıp, dikildi. Bilge Kağan kardeşinden üç yıl sonra vefat etti. Anısı için, kendi ifadelerinin yer aldığı anıt ölümünden bir yıl sonra 735 yılında kardeşinin yanına dikildi. Vezir Tonyukuk ise, sağlığında kendi adına 720-721 yıllarında bir abide diktirdi. Bu üç önemli kişi için dikilen anıtlara, Orhun Abideleri denilmektedir.¹⁰¹ Türkler, bu abidelere sonsuza kadar yaşayacaklarına inandıkları için ölümsüz anlamına gelen "Bengü" demişlerdir.¹⁰² Eski Türkler, yazı yazmak için "bitimek", yazılmış olan yazı için ise "bitig" ifadesini kullanmışlardır. Yazı yazan kişiye de "bitigçi" diye hitap etmişlerdir.¹⁰³

Göktürk Devleti zamanında gelişen olayları, özellikle idari yapısı ile ilgili en önemli bilgileri kronolojik olarak, Orhun kitabelerinden öğreniyoruz.¹⁰⁴ Tarihi açıdan önemi çok büyük olan kitabeler de, Türk milleti için devletin ne olduğu, törenin önemi, milletin hakana bakış açısı, yöneticilerin nasıl olması gerektiği kısacası Türk devlet anlayışının temelleri anlatılmaktadır.¹⁰⁵

⁹⁹ İbrahim Kafesoğlu; *Türk Milli Kültürü*, s. 117.

¹⁰⁰ Saadettin Gömeç; *Kök-Türk Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara 1999, s. 71-72.

¹⁰¹ Erol Güngör; *Tarihte Türkler*, s. 29.

¹⁰² Mehmed Niyazi; *Türk Devlet Felsefesi*, s.19.

¹⁰³ Bahaeddin Ögel; *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 115.

¹⁰⁴ Necati Gültepe; "İlk Türk Devletlerinde Bürokrasi", *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, C. II, Ankara 2002, s. 896.

¹⁰⁵ Mehmed Niyazi; *Türk Devlet Felsefesi*, s. 19.

Kitabelerde geçen: “Tanrı varlık verdiği için, özümün de kut’u var olduğu için, kağan olarak tahta çıktım. Kağan olup, yoksul ve fakir milleti bir araya getirdim. Fakir milleti zengin kıldım! Az milleti çok kıldım! Bu sözümde yanlış var mı?”, ifadelerin de hükümdarın devlet için görevleri anlatılmıştır.¹⁰⁶ Ayrıca az milleti çok kılma ve yoksulu zengin kılma arzusu, diğer Türk devletlerinde de kağanların görevleri arasındaydı. Türk devletlerinde ilk defa Hunlarda başlayan nüfus sayımı geleneğinin, büyük toylarda ve bazı bayramlarda da devam ettiğini düşünebiliriz.¹⁰⁷ Yine kitabede geçen: “Türk beğleri ve milleti iştin! Türk budunun derlenip, birleştirilmesini ve devlet idaresini bu (yazıta) vurdum! Nasıl yanılıp, öldüğünü de buraya vurdum! Bunları görün ve bilin! Şimdiki Türk milleti ve beyleri! Bu (kağanlık) çağında, bana bağlı beyler! Siz mi yanılacaksınız!” ifadeleri ile de halkın alması gereken dersler ifade edilmiştir.¹⁰⁸

Türk Devletlerinde kritik günlerde, halk ile başta bulunan kişiler kaynaşırdı. Bu durum Orhun Abidelerinde: “(bu iki yer arasında) Türk, böyle oturur imiş. (Kağanları) Bilge Kağan imiş, alp imiş!(Büyük memurları), buyrukları bilge imiş, alp imiş! Beyleri yine, milleti yine, anlaşılmış (tüz) imiş! Bunun için devleti böyle tutmuş, (böyle idare etmiş!). Devleti tutup, töreyi düzenlemiş yani (etmiş!)” şeklinde anlatılmıştır. Burada geçen “tüz” (düz) sözü, günümüzde ki anlamını hala taşımaktadır. Kaşgarlı Mahmut, XI. Yüzyıla ait şöyle bir atasözünü aktarıyordu: “Kırk yıla değin, fakir ile zengin düzlenir. (tüzlinür)” Görüldüğü üzere, başta bulunan kağan, halk ile kaynaşıyor, zengin ve fakir arasında ki ayrılık halkı da, kağanı da rahatsız ediyordu.¹⁰⁹

Orhun Kitabelerinde belirtilen başka bir konu da, Türk devlet adamlarının sadece Türk olanlar için değil, dünyada ki bütün insanların rahatı ve huzuru için çalışmış olmasıdır.¹¹⁰ Kültigin Abidesinde yer alan: “Yukarıda mavi gök, aşağıda yağız yer yaratıldıktan sonra bu ikisi arasında insanoğlu yaratılmıştır. İnsanoğulları üzerine dedelerim, Bumin Kağan ve İstemi Kağan hakim olmuşlardır. Başa oturduktan sonra

¹⁰⁶ Bahaeddin Ögel; *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 114.

¹⁰⁷ Bahaeddin Ögel; *Türklerde Devlet Anlayışı*, s. 137.

¹⁰⁸ Bahaeddin Ögel; *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 114.

¹⁰⁹ Bahaeddin Ögel; *Türklerde Devlet Anlayışı*, s. 157.

¹¹⁰ Bülent Atalay; “Türk Devlet Geleneğine Göre Devlet Adamlarında Bulunması Gereken Asgari Hususiyetler”, s. 862.

Türk milletinin töresini tatbik etmişlerdir.”¹¹¹ Şeklinde ki ifadesi ile, Bilge Kağan’ın kitabesinde bulunan: “Babamızın ve amcamızın kazanmış olduğu milletin adı sanı yok olmasın diye gece uyuyamadım, gündüz oturmam. Kardeşim Kül Tigin ile ölesiye çalıştım...” demeleri, Türk devlet adamlarının milleti için düşüncelerini çok açık ve net bir şekilde anlatmaktadır. Görüldüğü üzere, Orhun Abidelerinde ki düşüncelerin temelinde koruyuculuk, eşitlik, adalet ve sosyal devlet anlayışı hakimdir.¹¹²

Hakimiyetinde ki tüm insanları korumak için, Tanrı tarafından halkı yönetmekle görevlendirilen hükümdar ilahi bir güçle iş başına geliyordu. Ayrıca Hatun, hükümdar ile birlikte devleti kurmakla görevli idi. Kitabelerde: “Türk milletinin yok olmaması eskisi gibi bir millet olması için, Türklerin yer ve suları Gök- Tanrı ile işbirliği yapmıştır. İleriş Kağan ve Hatununa devleti kurmaları için yardım etmişlerdir.” Şeklinde ki ifadeler bu anlayışı göstermektedir.¹¹³

Tonyukuk, Kültigin ve Bilge Kağan’ın ölümünden sonra ülkede karışıklıklar çıktı. Devlet, eski gücüne bir daha ulaşamadı. Bilge Kağan ve Kül Tigin dönemindeki iyi yönetimde, Tonyukuk’un payı oldukça büyüktü. Tipik bir Türk hükümdarının özelliklerini taşıyan Kül Tigin’i Çin kaynakları, görevini tam olarak yapan, Türk töresini ve adaletini koruyan, bütün bunları da makam ve mevki için yapmayan, büyüklerine karşı çok saygılı olan bir Türk hükümdarı olarak anlatmışlardır.¹¹⁴

Türk Devletlerinde olduğu gibi Göktürk Devletinde de, devletin gerçek kurucusu ve sahibi millettir. Bu anlayış, Orhun yazıtlarında da yerini bulmuştur. Kitabe incelendiğinde hitabın kağanlara, belli bir aileye ya da beylere yapılmadığı, Türk milletine yapıldığı görülmektedir.¹¹⁵

¹¹¹ Muharrem Ergin; *Orhun Abideleri*, s. 9.

¹¹² Muharrem Ergin; *Orhun Abideleri*, s. 43.

¹¹³ Mehmed Niyazi; *Türk Devlet Felsefesi*, s. 30.

¹¹⁴ Saadeettin Gömeç; *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, Akçağ Yayınları, Ankara 2000, s. 10.

¹¹⁵ Mehmed Niyazi; *Türk Devlet Felsefesi*, s. 41.

1.4. KUTADGU BİLİĞ

Türkistan coğrafyasında İslamiyet, Türkler arasında X. yüzyıldan itibaren yayılmaya başladı. XI. asırda Türkçe olarak kaleme alınan, ilk Müslüman-Türk eseri olan Kutadgu Bilig yazıldı.¹¹⁶

Kutadgu Bilig, mutluluğa ulaşma bilgisi anlamı taşımaktadır. Şiir kitabı olan bu eser, Yusuf Has Hacıp tarafından aruz ölçülerine uygun olarak XI. Yüzyılda yazılmış, Doğu Karahanlı hükümdarı Tabgaç Kara Buğra Han'a sunulmuştur.¹¹⁷

Uygurlar'ın devlet kanunları ile ilgili önemli bilgileri öğrendiğimiz Kutadgu Bilig, Balasagun'da Yusuf Has Hacıp tarafından hazırlanmıştır. Didaktik olan bu eser de, devlet, adalet, akıl ve kanaat kavramları kişileştirilmiş ve drama yolu ile aktarılmıştır.¹¹⁸ 11. yüzyılda, Karahanlı Türk toplumunun önemli bir düşünürü olan Yusuf Has Hacıp Kutadgu Bilgde, yaşadığı dönemde ki ideal devlet yönetimi ve toplum anlayışını yani eskiden beri süre gelen Türk devlet anlayışını yansıtmıştır.¹¹⁹

Yusuf Has Hacıp, eserinde: “Dileğim benden sonra geleceklere kalacak bir söz söylemek idi” diyerek eseri yazmakta ki amacının, gelecek kuşakları aydınlatmak olduğunu vurgulamıştır. Kutadgu Bilig incelendiğinde, laik, demokratik, sosyal bir hukuk devleti modelinden bahsedildiği görülmektedir. Batılıların ilk defa altı yüz yıl sonra bahsettiği ideal devlet anlayışı, 1069-1070 yıllarında Kutadgu Bilig’de vurgulanmıştır.¹²⁰ Kutadgu Bilig’in, önemli bir devlet görevlisi olan Has Hacıp tarafından hazırlanmış olması, eserin önemini bilimsellik açısından daha da arttırmaktadır. Böylece, devlet ile ilgili fikirler ideal devlet anlayışının hayali olarak tasavvur edilmesi değil, gerçekçi bir yapı olarak karşımıza çıkmıştır.¹²¹

¹¹⁶ W. Barthold; *İslam Medeniyeti Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1963, s. 65.

¹¹⁷ M. Orhan Bayrak; *Türk İmparatorlukları Tarihi*, s. 141.

¹¹⁸ Necati Gültepe; “İlk Türk Devletlerinde Bürokrasi”, *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, C. II, Ankara 2002, s. 897-898.

¹¹⁹ Ahmet B. Ercilasun; “Kutadgu Bilig”, *Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, C. III, Ankara 2002, s. 642.

¹²⁰ Nejat Doğan; “Kutadgu Bilig’in Devlet Felsefesi I”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı XII, 2002, s.128.

¹²¹ İbrahim Kafesoğlu; *Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1980, s. 4.

Kutadgu Bilig’de konuşmalar, dört ana karakter üzerinde gerçekleşmektedir. Bu karakterler hükümdar olan Küntoğdı, vezir olan Aytoldı ve Öğdölmüş, Öğdölmüş’ün arkadaşı Odgurmuş arasında geçmektedir. Devlet için çalışmayı isteyen Aytoldı, dönemin has hacibi tarafından hükümdarla tanıştırılır. Hükümdar, Aytoldı’yı vezir yapar. Aytoldı öldükten sonra, yerine oğlu Öğdölmüş’ü bırakır. Hükümdar, Öğdölmüş’e yardım edecek bilgili ve akıllı bir kişi arar. Öğdölmüş, bu iş için çok sevdiği arkadaşı Odgurmuş’u tavsiye eder. Ancak Odgurmuş, kendi halinde ibadetine devam etmek ister. Öğdölmüş’te aynı şekilde devlet işlerini bırakıp, kendini ibadete vermek ister. Ancak, arkadaşı Odgurmuş, bu duruma karşı çıkarak herkesin kendi görev ve sorumluluklarını yerine getirmesi gerektiğini söyler. Böylece görevinde kalan Odgurmuş’un, önemli öğütleri sayesinde ülke için güzel kanunlar yapılır, mutlu bir yaşam sürülür.¹²²

Aytoldı, hükümdarın hizmetine girmek istediğini öncelikle hükümdarın danışmanı ile görüşür. Aytoldı’yı çok iyi karşılayan danışman ona, ikbal ve itibarın geçici olduğunu, devleti yönetenlerin halka iyi davranması ve kibir yapmaması gerektiğini anlatır.¹²³ Hükümdarın danışmanının bulunması ve işin ehil olana verilmesi için Aytoldı’nın önce danışman ile danışmanın önerisi üzerine de hükümdarla görüşmesi, bugünkü demokratik yönetimlerde ki seçime benzer bir yöntemdir.¹²⁴

Yusuf Has Hacıp, “Hizmet et, bey olursun” ifadesini kullanarak, yaşadığı dönemin demokrasi anlayışını dile getirmiştir.¹²⁵ Kutadgu Bilig’de hükümdarın, hizmetlerinden ve çok çalışmasından dolayı Aytoldı’yı üst mevkilere kadar yükseltmesi, doğru, dürüst ve çok çalışan halktan insanların da bey olacağını göstermektedir.¹²⁶ Günümüzde de demokrasiden beklenen, işin hak edene verilmesidir.

Kutadgu Bilig, Türk Devlet anlayışında ki laiklik düşüncesinin sergilendiği en güzel örneklerdendir. Eserde geçen: “Din dalı ile dünya dalı birbirine karşıdır; İkisi birbirine yaklaştırmaz, bunların yolu birbirini keser. Dinin dünya ile birleştirilmesi güçtür; bu ikisi bir araya gelmez, bunu bilmek kafidir.” ifadeleri eserin teokratik bir anlayışa değil, laik

¹²² Nejat Doğan; “Kutadgu Bilig’in Devlet Felsefesi I”, s. 128-129.

¹²³ Yusuf Has Hacıp; *Kutadgu Bilig*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2004, s. 18-19.

¹²⁴ Nejat Doğan; “Kutadgu Bilig’in Devlet Felsefesi I”, s. 132.

¹²⁵ Kemal Göde; *Türk-İslam Kültür ve Medeniyet Tarihi*, s.136.

¹²⁶ Yusuf Has Hacıp; *Kutadgu Bilig*, s. 22.

bir yapıya işaret ettiğini göstermektedir.¹²⁷ Odgurmuş'un dünyayı terk ederek ibadete kapanması, Ögdülmüş'ün ise kendini halka hizmete adanması olayında halka hizmet ile ibadet karşılaştırılarak, halka hizmet etmenin de ibadet kadar önemli olduğu vurgulanmıştır. Ögdülmüş, vezirliği boyunca halka hizmet, hakka hizmet anlayışını yaşam felsefesi olarak kabul etmiştir. Herkes, kendi işini yapmaktadır.¹²⁸ Bu örnekte din ve devlet işlerinin ayrıldığını açık bir şekilde görmekteyiz. Ayrıca eserde, halkın aç kalmasının hesabını Tanrı'ya hükümdarın vereceği belirtilerek sosyal devlet anlayışı vurgulanmıştır. Bu anlayış, İslamiyet öncesinde önemli bir eser olan Orhun Abidelerinde de karşımıza çıkmaktadır.

Kutadgu Bilig'de kişiler ve olaylar, çok canlı bir şekilde, değişik tasvirlerle anlatılmıştır. Eserde, devlet'in her kademesinde çalışan kişilerin özellikleri ve görevleri vurgulanmıştır. Hakanların memurları üzerinde hakkı olduğu, ancak aynı şekilde memurlarında hakanları üzerinde hakları olduğu anlatılmış, devletin iyi yönetilmesi için karşılıklı ilişkinin öneminden bahsedilmiştir. Mutluluk bilgisi olan bu kitapta, dünya istekleri ve ihtirasları ile bu dünyayı benimsemeyen düşüncenin birbiri ile zıtlaşması anlatılmış, önemli olanın iyi bir insan olarak yaşamak olduğu ve öldükten sonra da iyi bir adla anılmak olduğu vurgulanmıştır. Öbür dünyada iyiliğe karşı iyilik, kötülüğe karşı kötülük bulunacağı düşüncesi vardır.¹²⁹

Kutadgu Bilig de devleti yönetenlerin iktidarlarının devamlılığının, hayatlarını din ve devlete değil, adalet ve hikmete bağlamalarıyla mümkün olacağından bahsedilmektedir. İktidar sahibinde bulunması gereken başlıca özellik adalettir. Adalet, cesarettten bile önemlidir. Adaletle desteklenmemiş cesaret, cahilliğin de göstergesidir.¹³⁰ Eserde hukuka bağlılığın önemi vurgulanmıştır. Her zaman doğrulukla hüküm vermenin, kanun ile varlığını korumanın önemi anlatılmıştır. Ülkede hukuka uygun hareket edilmesi ise, devletin görevidir.¹³¹

¹²⁷ Nejat Doğan; "Kutadgu Bilig'in Devlet Felsefesi I", s. 142.

¹²⁸ Mehmed Niyazi; *Türk Devlet Felsefesi*, s.186.

¹²⁹ Mustafa Kaçalin; "Kutadgu Bilig", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, C. XXVI, Ankara 2002, s. 478.

¹³⁰ Bülent Atalay; "Türk Devlet Geleneğine Göre Devlet Adamlarında Bulunması Gereken Asgari Hususiyetler", s. 863.

¹³¹ Mehmed Niyazi; *Türk Devlet Felsefesi*, s. 223.

Kutadgu Bilig’de, Türk Töresi: Kişilik (iyi insan olma, hoşgörü), Uzluk (iyilik-faydalık), Tüzlük (eşitlik), Könilik (adalet) olmak üzere, dört ana prensibe dayanmaktadır.¹³² Demokratik yönetimlerde devleti yönetenlerin iktidarlara, anayasa ve yasalar ile sınırlandırılır. Eski Türk Devletlerinde de hakan, törenin kurallarına uymak zorundadır. Aynı şekilde Kutadgu Bilig’de de aynı anlayış görülmektedir. Hükümdar olan Küntoğdı, kanunu yani töreyi temsil etmektedir.¹³³

Türk Devletlerinin temel yapı taşından olan kurultayda temel olan esas, danışma anlayışıdır. Bu anlayış, Kutadgu Bilig’de de vurgulanmıştır. Danışılacak kişilerde, ehil ve bilgili olma özellikleri aranmıştır. Eserde hükümdarın temsil ettiği kanun için akıl ve danışma çok büyük önem taşımaktadır. Hükümdar Küntoğdı, veziri Aytoldı ve öldükten sonra vezir olan oğlu Ögdülmüş ve hatta Odgurmuş ile iyi ilişkiler kurarak, işlerini onlara danışır. Eserde insanların günlük yaşamda da işlerinde birbirlerine danışmasının önemli olduğu vurgulanmıştır.¹³⁴ Hükümdarın: “İl’in her işini kendim yapamam, yanımda bu işleri yapacak biri bulunmalıdır.” şeklinde ki ifadesi de danışmanın önemini ve hükümdarın ülke yönetimini demokratik olarak paylaştığını bizlere göstermektedir.¹³⁵

Eseri incelediğimizde, Kutadgu Bilig’in 11.yüzyıl şartlarını aşmış demokratik bir yapıya işaret ettiğini görmekteyiz. Ancak, şunu da belirtmemiz gerekir ki, Kutadgu Bilig’in demokratik devlet sisteminden bahsettiğini ve önerdiğini söylediğimizde, bugünkü anlamda bir demokratik ortamın var olduğunu anlamamalıyız. Çünkü bugünün şartları ile 11. yüzyılın şartları arasında oldukça büyük farklar vardır. Kutadgu Bilig’de günümüzde ki demokratik rejimlerin unsurlarının açıklanmasından ziyade, bu niteliklerin temellerinin bulunduğunu görmekteyiz.¹³⁶

¹³² İbrahim Kafesoğlu; *Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri*, s. 20-21.

¹³³ Nejat Doğan; “Kutadgu Bilig’in Devlet Felsefesi I”, s. 131-132.

¹³⁴ Nejat Doğan; “Kutadgu Bilig’in Devlet Felsefesi I”, s. 133.

¹³⁵ Selim Karakaş; “İlk ve Orta Zamanlarda Türklerde Devlet, Ülke ve Millet Fikri”, *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, C. V, Ankara 2002, s. 188.

¹³⁶ Nejat Doğan; “Kutadgu Bilig’in Devlet Felsefesi I”, s. 131.

İKİNCİ BÖLÜM

2.İSLAMİYET ÖNCESİ TÜRK DEVLETLERİNDE LAİKLİK ve DEMOKRASİ

2.1. HUNLAR

Türk tarihinin, yazılı belgeler ışığında Hun Devleti ile başladığı bilinmektedir. Güçlü bir devlet olarak tarihte ki yerini alan Hun Devleti'nin, kaç tarihinde kurulduğu kesin olarak bilinmemektedir. Çin kaynaklarına göre, M.Ö. XIV-IV. yüzyıllarda bir Hun devletinden söz edilse de bu kesin değildir. Kesin kaynaklara göre, ilk defa Hunlardan M.Ö 318 yılında dört Çin beyliği ile ittifak kurarak, başka bir Çin beyliğine saldırımlarından dolayı bahsedilmiştir. Bu olay bize, Hun Devleti'nin bu dönemde güçlü bir siyasi irade olduğunu göstermektedir.¹³⁷

Tarihte bilinen ilk Türk Devleti olan Hunların, ilk vatanları bugünkü Moğolistan'dır. Çin kaynaklarında Hun devletinden Hiung-nu şeklinde bahsedilmiştir.¹³⁸

Hun Devlet'i, 436 yıl Hazar Denizi ile Büyük Okyanus arasında ki Orta Asya ülkelerinde hüküm sürmüştür. Devletin bilinen ilk hükümdarı Teoman'dır. Hun tarihi boyunca devlet 38 yabgu tarafından yönetilmiştir.¹³⁹ En son olarak, Hun Hakan'ı Yü'nün M.S 46'da ölmesiyle, devlet kuzey ve güney olarak ikiye ayrılmış, daha sonra Kuzey Hun Devlet'i Sienpiler, Güney Hun Devleti ise Çinliler tarafından ele geçirilmiştir. Büyük Hun Devleti'nin torunları tarafından Avrupa Hun Devleti kurulacaktır.¹⁴⁰ Avrupa Hun Devleti ise en güçlü dönemini, Avrupa'da efsaneler yaratan Atilla zamanında yaşayacaktır.¹⁴¹

¹³⁷ Salim Koca; "Büyük Hun Devleti", s. 533.

¹³⁸ Laszlo Rasonyi; *Tarihte Türklük*, s. 65.

¹³⁹ M. Orhan Bayrak; *Türk İmparatorlukları Tarihi*, Bilge Karınca Yayınevi, İstanbul 2006, s. 19.

¹⁴⁰ Kemal Göde; *Türk-İslam Kültür ve Medeniyet Tarihi*, s. 6.

¹⁴¹ Lev Nikolayeviç Gumilev; *Hunlar*, Selenge Yayınları, İstanbul 2005, s. 588.

Hun Devleti'nin şüphesiz en çok mücadele ettiği devlet, Çin Devlet'i olmuştur. Hunlar, hayvancılıkla geçimlerini sağlıyorlardı. Ancak, hayvancılıktan elde edilen gelir kısa sürede tükeniyordu. Çin Devleti'nde ise bolluk ve bereket vardı. Bu durumun doğal sonucu olarak Hun Devleti, Çin'e sık sık akınlar düzenleyecekti.¹⁴²

Bunun sonucunda, Çin'de kendinde birçok yenilik yapmak durumunda kalacaktır. Dünyanın en büyük savunma sistemi olan Çin Seddi, bu akınlardan korunmak için yapılmıştır. Çinliler orduda giyim ve silahlarını yenileyecekler, sınır boylarını korumak için sınır eyaletleri kuracaklardır. Ayrıca Çinli komutanlar, Hunlara karşı yapılan her seferi rapor olarak tutacaklardır, daha sonra tarihçiler bu raporlardan Çin yıllıkları oluşturmuşlardır. Hunlar hakkında bugün elimizde olan bilgilerin çoğunu, bu yıllıklardan öğrenmekteyiz.¹⁴³

Mete Han, M.Ö.200 yılında Çin'i kuşatması sırasında Hun ordusu, Çin ordusunu dört taraftan kare olarak çevrelemişti. Yönlere göre bu karenin çevresine, değişik renkte atlar yerleştirilmişti. Bu sistem, dört köşe olan dünyanın merkezinde Türk Hükümdarının bulunduğunu sembolize ediyordu. Bu olay, daha önce de ifade ettiğimiz Türk cihan hakimiyeti düşüncesinin savaş alanına yansımasıydı.¹⁴⁴

Tarihi bilgileri incelediğimizde, kanun yapma ve yürütme işlerinin ilk defa Hunlarda Teoman ve oğlu Mete zamanında yapıldığını görüyoruz.¹⁴⁵ Hun devletinde, devlet ile ilgili önemli konular devlet başkanın isteği üzerine mecliste görüşülürdü. Büyük Hun İmparatoru Mete, konuyu devlet adamlarının tartışmasına açar, ancak son kararı kendisi verirdi. Mete ile başlayan bu sistem, Türk Devlet geleneğinde önemli bir yer tutarak Türk Devletlerinde devam etmiştir. Avrupa Hunlarında da sürekli görev yapan bir meclis vardı. Attila'yı ziyarete giden Bizans elçisi Priskos, bu meclisi "Seçkinler Meclisi" şeklinde ifade etmiştir.¹⁴⁶ İstenildiği her zaman kurultay toplanmanın zor

¹⁴² Salim Koca; "Büyük Hun Devleti", s. 534.

¹⁴³ Salim Koca; "Büyük Hun Devleti", s. 535-536.

¹⁴⁴ Salim Koca; "Büyük Hun Devleti", s. 552.

¹⁴⁵ Mehmed Niyazi; *Türk Devlet Felsefesi*, s. 28.

¹⁴⁶ Salim Koca; "Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı", s. 832.

olmasından dolayı oluşturulan bu meclis, bakanlardan oluşuyor, devlet işlerini takip ediyor ve düzenliyordu.¹⁴⁷

Bütün Türk Devletleri gibi, Hun Devleti'nin yönetim anlayışında hürriyet ve istiklal düşüncesi oldukça önemli bir yer tutuyordu. M.Ö. 58 yılında Hun kurultayında bu konu ile ilgili bir tartışma yaşanmıştır. Çin baskılarından yorulan Ho-han-yeh, Çin hakimiyeti altına girmeyi istemiştir. Ho-han-yeh'in kardeşi Çiçi ve birtakım devlet adamları bu durumun kabul edilemez olduğunu söylemişlerdir. Bu olaydan sonra Hun Devlet adamları, görüş olarak ikiye ayrılmışlardır. Sonuç olarak, Çi-çi ve onunla aynı görüşte olanlar düşüncelerini kabul ettiremedikleri için Hun Devlet'i dağıldı. Ancak Çi-çi, Batı Türkistan'a çekilerek istiklal mücadelesine devam etti. Mücadelelerini canları ile ödediler. Fakat istiklalleri uğrunda öterek, gelecek nesillere Türk tarihinde çokça rastladığımız ölümsüz bir hedef ve örnek bıraktılar.¹⁴⁸

Büyük Hun İmparatorluğunda, bütün ırktan insanlar için geniş bir hoşgörü vardı. Türkler, Moğol, Çinli, Tibetli, Hint-Avrupa soyundan gelen farklı inançlara sahip milyonlarca insan beraber yaşıyorlardı. Bu insanların, Türk Töresinden memnun olmadıkları için isyan ettiklerine ait hiçbir belge yoktur. Batı Hun İmparatorluğu da, geniş bir sahada hakimiyet kurmuş ve 35 ayrı kavimi içinde barındırmıştır. Din ve mezhep ayrılığı yüzünden herhangi bir olumsuz olaya rastlanmamıştır. Bunun sebebi, hükümdarların törenin prensiplerine uymasındır. Hükümdarlar feth ettikleri bölgelerdeki toplumların mahalli kültürlerine dokunmamışlar ve hoşgörü göstermişlerdir. Böylece toplumda huzur sağlanmıştır.¹⁴⁹

Büyük Hun İmparatorluğunda da diğer Türk devletlerinde olduğu gibi, rahip sınıfı olmamıştır. En büyük rahip, Hun hükümdarı idi. Küçük kurban törenleri hükümdarın sarayında yapılırken, büyük törenlere hükümdar katılırdı.¹⁵⁰

¹⁴⁷ İbrahim Kafesoğlu; *Türk Bozkır Kültürü*, s. 52.

¹⁴⁸ Salim Koca; "Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı", s. 825-826.

¹⁴⁹ Mehmet Saray; *Türk Devletlerinde Meclis (Parlamento), Demokratik Düşünce ve Atatürk*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1999, s. 88.

¹⁵⁰ Bahaeedin Ögel; *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 67.

Hun vezirinin M.Ö. 169’da bildirdiğine göre, atlı Türk kavimlerinin meydana getirdiği devletlerde halk ile yöneticiler arasında protokoller ve engeller yoktu. Bu nedenle halkın işleri kolay halledilirdi.¹⁵¹

Türk Hükümdarları, milletin babası sıfatı ile halk için çalışmayı milli bir görev olarak görüyorlardı. Hun hükümdarları, yapılan savaşları milletin yararı için yaptıklarını ve ahlak anlayışlarının Çinlilerden üstün olduğunu belirtmişlerdir.¹⁵²

Hunlarla ilgili olarak Çin vesikalarında, halk ile idarecilerin kanunlar önünde eşit olduğunu, herkesin Hun Töresine göre yaşadığını ve bu uygulamanın Çin’de olmadığı yazmaktadır.¹⁵³ Bu eşitliği sağlamak, toplumda düzenin ve güvenliğin sağlanması için, suç işleyenler devlet tarafından cezalandırılmıştır. Devletin bu konuyu üstlenmesinin başlıca nedeni, intikam yüzünden gelişebilecek olayları engellemektir.¹⁵⁴

Adaleti sağlamak devletin göreviydi ve Türk hükümdarları adalet kurumunun başıydı. Devlete ve kendisine karşı suç işleyenleri hükümdar yargılayabilirdi. Avrupa Hun hükümdarı Atilla, kendine suikast düzenleyen Bizans İmparatorunu şahsen yargılamıştı.¹⁵⁵ Büyük Hun Devletinde M.Ö.59 yılında yargılanan Çin elçisi intihar etmişti. Yargıcıdan şüphelenen Hun Hakanı, kurultay toplayarak kararı meclise bıraktı.¹⁵⁶

Hun Devleti’nin kendisine sığınanlara ve esirlere karşı tutumu gerçekten çok olumluydu. Çin’in Hun Devleti’nden çekinmesinin savaşlar dışında diğer bir nedeni ise, Hun Devleti’nin demokratik ve adil uygulamaları idi.¹⁵⁷

Bu adil ve demokratik anlayış Türk halkının özüne yerleştiği için, toplum hayatına da yansımıştır. Yabancı kaynaklarda Türk kadınının namusuna düşkünlüğünden, savaşlara katıldığından, ata bindiğinden, ok attığından, güreş yaptığından ve itibar sahibi

¹⁵¹ Bahaeddin Ögel; *Türklerde Devlet Anlayışı (13.Yüzyıl Sonlarına Kadar)*, s. 156.

¹⁵² Osman Turan; *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, s. 104.

¹⁵³ Mehmet Saray; *Türklerde Dini ve Kültürel Hoşgörü, Atatürk ve Laiklik*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2002, s. 5.

¹⁵⁴ Adem Tutar; “İslam Öncesi Türk Devlet Geleneğinde Adalet Anlayışı”, s. 835.

¹⁵⁵ Salim Koca; “Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı”, s. 832

¹⁵⁶ Bahaeddin Ögel; *Türklerde Devlet Anlayışı (13.Yüzyıl Sonlarına Kadar)*, s. 329.

¹⁵⁷ Lev Nikolayeviç Gumilev; *Hunlar*, s. 113.

olduğundan bahsedilmektedir.¹⁵⁸ Ayrıca o dönemde Hindistan’da, Çin’de ve İran’da kadınlar politikaya karışamazken, Hun kadınları yönetimde söz sahibi idi.¹⁵⁹

2.2. GÖKTÜRKLER

Türk adını ilk defa resmi olarak devlet isminde kullanan Göktürk Devleti, Hunlardan sonra cihanşumül bir vasıfla tarih sahnesinde yerini almıştır. Göktürk Devlet’i zamanında, Batı da Bulgar Türkleri ve Doğu Sibirya’da ki Yakut Türkleri dışında Türk asıllı bütün milletler birleştirilmiştir.¹⁶⁰ 552 yılında Bumin Kağan, Avarları büyük bir bozguna uğrattıktan sonra, İl Kağan unvanını alarak Göktürk Devleti’ni tam olarak bağımsızlığına kavuşturmuştur.¹⁶¹ Hun İmparatorluğundan sonra kurulan en büyük imparatorluk olan, tarihte “Tukiyu”lar ve “Köktürkler” olarak anılan, Göktürklerin başkenti Ötüken’dir.¹⁶² Göktürkler, kaynaklardan anlaşıldığına göre Hunlar’ın bir kolu idi.¹⁶³

Göktürk Devleti’nin, Çin ile sık sık yaptığı savaşlar devleti yıpratıyordu. En sonunda Göktürk Devleti, Çin hakimiyetini tanımak zorunda kaldı. Esir olan on binlerce Türk, Çin’in Göktürkler için seçtiği Sırba Kağan’ı tanımadı ve Kür Şad’ın etrafında birleştiler. Kür Şad’ın 639 yılında başlattığı bağımsızlık ayaklanması, 682 yılında İltiş Kutluk Kağan zamanında amacına ulaştı. Böylece tarihte II.Göktürk Devleti dönemi başlamış oldu.¹⁶⁴ Bilge Kağan, Kültigin ve vezir Tonyuk zamanında yeniden güçlenen II. Göktürk Devleti, bu önemli devlet adamlarının ölmesi üzerine zayıfladı. Devlet 745 yılında yıkılmıştır.¹⁶⁵

¹⁵⁸ Kemal Göde; *Türk-İslam Kültür ve Medeniyet Tarihi*, s. 173.

¹⁵⁹ Lev Nikolayeviç Gumilev; *Hunlar*, s. 113.

¹⁶⁰ Kemal Göde; *Türk-İslam Kültür ve Medeniyet Tarihi*, s. 10.

¹⁶¹ Ahmet Taşağıl; *Gök-Türkler*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995, s. 18.

¹⁶² M. Orhan Bayrak; *Türk İmparatorlukları Tarihi*, s. 81.

¹⁶³ Ahmet Taşağıl; *Gök-Türkler*, *Türk Tarih Kurumu*, Ankara 1995, s. 10.

¹⁶⁴ Erol Güngör; *Tarihte Türkler*, s. 26-27.

¹⁶⁵ Zerrin Günel; *İslam Öncesi Türk Kültür Tarihi*, Nobel Yayınları, Ankara 2004, s. 37.

Dağınık halde bulunan Türkler, ikinci kez Göktürk Devleti zamanında birleşmişlerdir. (692-716) Çağdaş düşünceye sahip olan Göktürk Kağanları'nın en önemli hedefi, Türk birliğini gerçekleştirmektir.¹⁶⁶

Göktürk Devleti'nin en çok mücadele ettiği devlet Çin'di. Çin'in yerleşik bir kültüre sahip olması, Türkleri etkiliyordu. II. Göktürk Devlet'i zamanında Bilge Kağan'da Çin'i örnek alarak bazı reformlar yapmak istiyordu. Türk halkını yerleşik hayata geçirmek, ülkesinde Budist ve Taoist tapınaklar yapmayı düşünüyordu. Bilge Kağan'ın danışmanı Tonyukuk, Çin kültürünün Türk toplumuna girdiğinde nasıl zararlar vereceğini çok iyi bildiği için bu düşüncenin kesinlikle yanlış olduğunu söyledi. Türk kültürüne bağlı olan Bilge Kağan Tonyukuk'un verdiği tavsiyeleri dinleyerek, Budizm ve Taoizm'i ülkesinde yaymadı.¹⁶⁷

Eski Türklerde ki anlayışa göre, devlet hükümdar ailesinin ortak malı sayılıyordu.¹⁶⁸ Göktürk Devleti, Doğu ve Batı olmak üzere iki hakan tarafından yönetiliyordu. Asıl kağan sıfatını doğuda ki hükümdar taşıyordu. Batıda ki kağan ise, doğudakine bağlı idi. Bu bağlılığı batıda ki kağan, bayrak tuğlarında mavi zemin üzerinde kurt başı taşıyarak gösteriyordu. Bu yönetim anlayışı, Türk devletlerinde ikili yönetim olarak ifade edilmektedir.¹⁶⁹ Ancak bu anlayış, eski Türklerde çifte krallık olduğu düşüncesi uyandırmamalıdır. Örnek verecek olursak, Göktürklerde batıdaki İstemi Han, doğuda ki Bumin'e bağlı idi.¹⁷⁰ Yani ülkeyi ayrı ayrı iki hükümdar yönetmiyordu.

Türklerde hakimiyetin uygulanış şekli, devletin sınırları coğrafi ifadelerle belirtilirken de ifade edilmiştir. Doğudan batıya uzanan, kuzeyi ve güneyi Himalayalar ile çevrili olan Göktürkler, dünyadan bahsederken dört köşe ifadesini kullanmışlardır. Bugün kullandığımız, “dünyanın dört bucağı” deyimini, de eski Türk düşüncesinde ki hakimiyet anlayışını yansıtmaktadır. Bu anlayış, Bilge Kağan Kitabesinde de: “Dört yandaki budunları, düzenledim ve yeniden kurdum” şeklinde kendini göstermiştir.¹⁷¹

¹⁶⁶ İbrahim Kafesoğlu; *Türk Bozkır Kültürü*, s. 69.

¹⁶⁷ Salim Koca; “Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı”, s. 826-827.

¹⁶⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı; *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı, Türk Tarih Kurumu*, Ankara 1988, s. 50

¹⁶⁹ M. Orhan Bayrak; *Türk İmparatorlukları Tarihi*, s. 100.

¹⁷⁰ Osman Kaşıkçı; “Eski Türklerde Devlet Başkanlığı –Hakanlık”, s. 890.

¹⁷¹ Bahaeddin Ögel; *Türklerde Devlet Anlayışı*, s. 23.

Türk devlet anlayışında, diğer eski çağ hükümdarlarının yaptıkları gibi zulümle övünme, öldürülen düşmandan dolayı gururlanma yoktur. Kaynaklardan anlaşılan Göktürk hükümdarlarının daima barışı sağlamak ve korumakla gurur duyduklarıdır. Yapılan savaşlardan sorumluluk duyan Türkler, savaşların savunma mecburiyeti ile yapıldığını belirtmiştir.¹⁷² Göktürk hakanları, kendilerini milletin babası olarak görmüşlerdir. Hükümdarların uyguladıkları bu milli ve demokratik görevler hakkında birçok belge mevcuttur. Bu konuda Bilge Kağan'ın söylemiş olduğu: “Kardeşim (Köl-tegin) ve beylerimle bir çalıştım. (Bu sayede) göçmüş ve dağılmış halkı topladım; çıplak halkı giydirdim; aç halkı doyurdum; fakir halkı zengin ettim; az milleti çoğalttım. Tanrı irade eylediği için milleti dirilttim” sözleri Türk hükümdarlarının bir baba sorumluluğu ile devlet için çalıştığını göstermektedir.¹⁷³

Türk hakanlarının halka karşı sorumlu olduğunu, görevlerini yerine getirmedikleri zaman tahttan indirildiklerini daha önce ifade etmiştik. Göktürk Devleti'nde de töreyi terk eden hükümdar tahttan indirilmiştir. II. Göktürk Devlet'inde, İnal Hakan iç karışıklıkları önleyemediği için tahttan indirilmiştir.¹⁷⁴ Türk devletlerinde bir kağanın bilgisizliği ortaya çıkarsa hemen seçim kurultayı toplanır ve kağan değiştirilirdi. Çünkü halkı yöneten kağandı ve üstün vasıflarla donanmış olması gerekiyordu. Eğer kağan yeterince bilgili olmazsa, halkın geleceği kötüye giderdi. İşbara Kağan'da dört kağanın oğulları arasında en bilgilisi olduğu için hükümdar olmuştu.¹⁷⁵

Göktürklerde devlet işleri kurultayda görüşülürdü. Hükümdar savaş ve önemli konularda ok gönderince, bağlı olan yabgu ve beylerin katılması ile meclis kurulurdu. Eski Türklerde yay hakimiyeti, ok da tabiyeti ifade etmekteydi.¹⁷⁶ Gök-Türk devletinde, hükümetten ayrı olarak bir meclis bulunuyordu. Devleti ilgilendiren siyasi, askeri, iktisadi ve kültürel meseleler bu meclislerde görüşülüyordu. Bu meclisler, Türklerin

¹⁷² Adem Tutar; “İslam Öncesi Türk Devlet Geleneğinde Adalet Anlayışı”, s. 869.

¹⁷³ Osman Turan; *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, s. 104-105.

¹⁷⁴ Osman Kaşıkçı; “Eski Türklerde Devlet Başkanlığı –Hakanlık”, s. 892.

¹⁷⁵ Mehmed Niyazi; *Türk Devlet Felsefesi*, s. 240.

¹⁷⁶ Osman Turan; *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, s. 77.

hayatında çok önemli yer tutuyordu. Meclis üyeleri, yeni seçilecek hükümdar için olumlu veya olumsuz görüş bildirebiliyorlardı.¹⁷⁷

Hükümdar eğer tek başına karar almaya kalkarsa, bu duruma müdahale edilirdi. Örneğin, Göktürk kağanı Ta-po'nun (581), görüş almadan tahtı için uygun gördüğü Talo-pien'in hakanlığını, devlet meclisi töreye uymadığı için reddetmiştir. Bu örnek bize Türk devlet anlayışında danışmanın önemini ve hükümdarın yetkilerinin de sınırlı olduğunu göstermektedir.¹⁷⁸

Çin hakimiyetine giren Doğu hakanlığına, 585 yılında Türkleri iyice yozlaştırmak için Çin'den bir mektup gelir. Çin'in istediği halkın Çin adetlerini kabul etmesi, Çince konuşması ve Çinliler gibi giyinmesidir. Hakan ise bu mektuba şöyle cevap verir:

”Size bağlı kalacak, haraç verecek kıymetli atlar hediye edeceğim. Fakat dilimizi değiştiremem, dalgalanan saçlarımızı sizinkine benzetemem, halkıma Çinli elbisesi giydiremem, Çin adetlerini alamam. İmkan yoktur, çünkü bu bakımlardan milletim fevkalade hassastır, adeta çarpan tek kalp gibidir.” Bir milleti tamamen asimile etmenin yolu kültürünü değiştirmekten geçer. Çin bunu çok iyi anlamış ancak, İşbara Kağan bu tuzağa düşmemiştir.¹⁷⁹

Göktürk'ler de diğer Türk devletlerinde olduğu gibi, aile kavramı çok önemliydi. Türkçede kullanılan izdivaç ifadesi, evlenen kız veya erkek çocukların aileden ayrılarak ayrı bir aile kurduklarını ifade etmektedir. Türklerin yaşadığı dağınık, çobanlık hayatı geniş aile yapısına uygun değildi. Bu nedenle daha küçük aileler oluşmuş ve daha özgür kişiler yetiştirme imkanı doğmuştur.¹⁸⁰ Göktürklerde de kadın önemli bir yere sahipti. 585- 726 yılları arasında Gök-Türk hatunları Çin elçilerini hükümdarla birlikte kabul etmişlerdir. Hatunların ayrı sarayları oldukları ve bazen elçileri ayrıca kabul ettikleri bilinmektedir.¹⁸¹

¹⁷⁷ Mehmet Saray; *Türk Devletlerinde Meclis (Parlamento)*, Demokratik Düşünce ve Atatürk, s. 13.

¹⁷⁸ Mehmed Niyazi; *Türk Devlet Felsefesi*, s. 60.

¹⁷⁹ İbrahim Kafesoğlu; *Türk Milli Kültürü*, s. 100.

¹⁸⁰ İbrahim Kafesoğlu; *Türk Milli Kültürü*, s. 216.

¹⁸¹ İbrahim Kafesoğlu; *Türk Milli Kültürü*, s. 258.

Göktürk Devletinde, diğer Türk Devletlerinde ki gibi farklı inanç ve düşüncelere saygı vardır. Türklere özgü bir din olan Gök-Tanrı dinine inanan Türkler, farklı dinlere ait mabed ve tapınaklar yapmışlardır. Din işleri devlet işlerine hiçbir zaman karıştırılmamış, herkes dini duygularını istediği gibi yaşamıştır. Türk Töresinin prensibi gereği İstemi Kağan batıda, Bumin Kağan doğuda feth ettikleri ülkelerin dinlerine müdahalede bulunmamışlardır. Ayrıca kendileri ile birlikte yaşayan kavimlerin her zaman yanında olmuşlardır. Yapılan anlaşmalara hep çok sadık kalmışlardır. Tarihi kayıtlar incelendiğinde, komşu devletlerle yapılan barış anlaşmasını daha sonradan tanımadıklarına dair bir belge bulunmamaktadır.¹⁸²

Göktürkler, Türk tarihinde yazın tarihini ilk başlatan devlettir. Konuşma dilleri bugünkü Türkçeye çok benzemektedir. En eski Türk alfabesi olan Göktürk alfabesinin örneğini, Orhun Abidelerinde görmekteyiz.¹⁸³

2.3. UYGURLAR

Göktürk Devleti, 630 yılında Çin hakimiyetine girince, devlet'e bağlı olan Erkin adı verilen Uygur beyleri bağımsız olarak, İlteber adını aldılar. 646 yılında Uygurlar devlet kurmuş olsa da, II. Göktürk Devleti zamanında yeniden Göktürk devletine bağlandılar. 745 yılına gelindiğinde, Göktürk Devleti büyük bir karışıklık yaşıyordu. Bundan faydalanan Uygurlar, Kutlug Bilge Kül önderliğinde Göktürk Devleti'ni ortadan kaldırarak Uygur Devleti'ni kurdular.¹⁸⁴ Devlet, 840 yılında Kırgızlar tarafından yıkılınca, Uygurlar Çin sınırlarında ki, Kuça, Turfan, Beşbalık gibi ticaret merkezlerine ve Karluk ülkesine göçerek, Kansu ve Turfan Uygurları'nı kurmuşlardır. Kansu Uygurları son olarak 1226'da Cengiz Han'ın hakimiyetine girmiş, Turfan Uygur Devleti de Cengiz Han'a bağlanarak 1368'e kadar varlığını sürdürmüştür.¹⁸⁵

Uygurların başkenti, Ötüken yakınlarında ki Kara Balgasun şehri olmuştur.(745-840)¹⁸⁶ Ordu –Balık olarak da bilinen başkenti kuran Kutlug Bilge Kül, 747 yılında ölünce yerine Moyen-çor geçmiştir. Tarihte çok önemli bir yeri olan Talas Savaşı (751) yılında

¹⁸² Mehmet Saray; *Türklerde Dini ve Kültürel Hoşgörü Atatürk ve Laiklik*, s. 8.

¹⁸³ M.Orhan Bayrak; *Türk İmparatorlukları Tarihi*, s. 101.

¹⁸⁴ Erol Güngör; *Tarihte Türkler*, s. 42.

¹⁸⁵ Kemal Göde; *Türk-İslam Kültür ve Medeniyet Tarihi*, s. 17.

¹⁸⁶ M. Orhan Bayrak; *Türk İmparatorlukları Tarihi*, s. 131.

bu hükümdar zamanında meydana geldi. Çinliler ile Müslüman Araplar arasında yapılan bu savaşta ve diğer iç karışıklıklarda, Uygur Devleti Çin'e yardımda bulunup, Çin'in zafiyetlerini öğrenmek istiyordu. Bu yardım karşılığında Çin'den vergi aldı. Ayrıca bu savaşı kaybeden Çin, Orta Asya'dan çekilmek zorunda kalarak zayıfladı.¹⁸⁷ Ülkesinin sınırlarını Seyhun Nehri'ne kadar genişletti. Mani dinini kabul eden ilk hükümdar oldu.¹⁸⁸

Bögü Kağan zamanında, Tibetlilerin akınına uğrayan Çin'e yardım edildi. Bu yardımdan sonra, Hakan ülkesine dönerken dört rahibi de beraberinde getirerek, bu dinin Uygur ülkesinde yayılmasını sağladı. Bu olay Türk tarihinde önemli bir dönüm noktası olmuştur.¹⁸⁹

Mani dinini Uygur ülkesine getiren Bögü Kağan, Türklerin bozkır adetlerini bırakmasını istiyordu. Bunun da, Mani dinine girmekle mümkün olacağına inanıyordu. Uygurları hareketsizliğe iten bu din, Uygurların cesaretini körelterek, savaşçı ruhlarını gevşetti. Bu dinin Uygurlar için faydası ise, sanat, ilim ve edebiyatta ki ilerlemeleri olmuştur.¹⁹⁰ Mani dinin uygulayıcıları, diğer dinlerin kurallarını mani dini ile sentezleme konusunda başarılıydılar. Buna rağmen Mani dini, Türkler arasında tam olarak benimsenmedi. Uygur hakanlarının bu durumdan hoşnut olmadıklarını, Kara Balgasun Yazıtı'nda Hakan'ın: "Işık Dini'ni kabul ediniz" şeklinde ki ifadesinden anlıyoruz. Ancak halkın bu tavsiyeleri pek dinlediği söylenemez.¹⁹¹ Daha çok tüccar ve şehirliler için uygun olan göçebe hayat tarzına ters düşen Mani dini, et yemeyi yasaklıyor, halkı savaş yapmaktan uzaklaştırıyordu. Göçebe yaşama alışık Türk halkı için bu dini uygulamak zordu. Bögü Kağan'ın 779'da ölmesinden sonra fazla bir yayılma alanı bulamamıştır.¹⁹² Uygur Devleti zayıflayınca, Çin'in etkisi ile resmi din Buda dini olmuştur.¹⁹³

¹⁸⁷ Zerrin Günel; *İslam Öncesi Türk Kültür Tarihi*, s. 41.

¹⁸⁸ M. Orhan Bayrak; *Türk İmparatorlukları Tarihi*, s. 132.

¹⁸⁹ İbrahim Kafesoğlu; *Türk Milli Kültürü*, s. 125.

¹⁹⁰ Gülçin Çandarlıoğlu; *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2004, s. 20-21.

¹⁹¹ Ergun Candan; *Türklerin Kültür Kökenleri*, s. 289.

¹⁹² Kemal Göde; *Türk-İslam Kültür ve Medeniyet Tarihi*, s. 17.

¹⁹³ M. Orhan Bayrak; *Türk İmparatorlukları Tarihi*, s. 141.

Hunlarda Gök Tanrı dini hakimdi. Göktürk Devleti'nde zamanla Budizm ve Zerdüştlük dini de baş gösterdi. Uygur Devleti'nde ise, halkın dini ile devletin dini farklılık gösteriyordu.¹⁹⁴ Uygur Kağan'ı Böğü ve akrabaları da 762 yılında daha önceden de Uygur ülkesinde tanınan ancak çok fazla yayılma alanı bulamayan, Mani dinine girmişlerdi.¹⁹⁵ Soyluların genellikle şehirlerde yaşadığı Uygur Devletinde, Mani ve Buda dinlerinin et yemeyi yasaklamasına rağmen şehirlerde yaşayan zenginler at eti, fakirler ise ördek ve koyun eti yemeye devam ediyorlardı. Bu da bize Uygurlar'ın, din değiştirmelerine rağmen bozkır yaşantısı geleneklerinden vazgeçemediklerini göstermektedir.¹⁹⁶

Mani dinine girdikten sonra Uygur kağanları, güçlerini aydan aldıklarına inanmışlardır. Kağanların unvanlarının başına, “ay” kelimesi eklenmiştir.¹⁹⁷ Maniheizmde “Ay” kavramı, “Gök” kadar önemlidir. Böylece Mani dinin ilk etkileri hükümdarların unvanlarında görülmüştür. Bu unvanı ilk olarak alan, Tun Baga Tarkan ölünce yerine geçen oğlu “Ay Tengride Kut Bulmuş Külük Bilge Kağan” (Ay Tanrısında saadet bulmuş ünlü Bilge Kağan) olmuştur.¹⁹⁸

Uygur Devletinde de devlet işleri mecliste görüşülüyordu. Geniş yetkilere sahip olan bu meclis de yeni seçilen hükümdar için “uygun” kararı çıkarsa, hükümdarın görevi meşrulaşıyordu. Eğer meclis hükümdarı uygun bulmuyorsa, bunun gerekçelerini göstermek zorundaydı. Ayrıca Uygurlarda meclis, idare adamlarından veya kumandanlardan birini Han olarak seçebiliyordu.¹⁹⁹

Genellikle dini bir karakter barındırmayan Türk devletleri incelendiğinde, Tanrı'nın yeryüzünde ki temsilcisi olan hükümdarlar, halk için çalışmıştır. Devlet kendi siyasi işleri ile meşguldür. Devlet başkanı aynı zamanda dini başkan değildir. Uygurlara baktığımızda ise hükümdar Mani dinini kabul ettikten sonra, dini yaymaya çalışmıştır.

¹⁹⁴ Mehmed Niyazi; *Türk Devlet Felsefesi*, s. 190.

¹⁹⁵ Emel Esin; *İslamiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslam'a Giriş*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1978, s. 129.

¹⁹⁶ Bahaeddin Ögel; *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 209.

¹⁹⁷ Saadeettin Gömeç; *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, s. 87.

¹⁹⁸ Özkan İzgi; *Çin Eçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989, s. 21.

¹⁹⁹ İbrahim Kafesoğlu; *Türk Milli Kültürü*, s. 248.

Karabalsagun Kitabeleri bu konuda bizi aydınlatmaktadır. Bu anlayış Uygur minyatürlerine de yansımıştır.²⁰⁰

Türk Devlet anlayışında, Hükümdar'ın Tanrı tarafından bütün insanlık için gönderildiğinden bahsetmiştik. Bu anlayışın Uygur Devletinde de var olduğunu görüyoruz. Uygur Kağanı 1027 yılında Gazne Sultanı Mahmut'a gönderdiği mektupta: "Tanrı yeryüzü ülkelerinin hakimiyetini bize verdi" diyerek bu anlayışın devam ettiğini göstermiştir.²⁰¹

Uygur Devletinde, toprak verilen soylu bey ve şehzadelerin kültürlü ve bilgili olması önem veriliyordu. Beyler, topraklarının özelliklerine göre yatırım yapıyordu. Bu durum diğer Türk devletlerinden farklı olarak ekonomik gelişmeyi beraberinde getiriyordu.²⁰²

Uygur Devleti, Türk Töresinin özellikle ekonomik ve sosyal konularla ilgili önemli kurallarını yazılı belge olarak düzenlemişlerdir. Uygur hukuk vesikalarını incelediğimizde, vergilerin mal beyanına göre toplandığı, nüfus sayımlarının nasıl yapıldığı, evlenen işçi haklarının gözetildiği, işçi eşi dul kalırsa haklarının vasiyetname ile korunduğu anlatılmaktadır.²⁰³ Ayrıca düzenli bir sosyal hayatın olması için de çalışmalar yapılmıştır. Örneğin borç veren kişinin haklarının korunması için belgeler düzenlemiştir. Uygurlarda ırza geçme ve hırsızlık olayları çok nadir görülmüş, yapanlar ise şiddetle cezalandırılmıştır.²⁰⁴

Mani dininin etkisiyle yerleşik hayata geçen Uygurlar, birçok kalıcı sanat eseri ve belgeler bırakmışlardır. Bu belgelerin en önemlilerinden biri, Çin'in resmi elçisi Wang Yen-te'nin, 981-984 yılları arasında Uygur ülkesine gelerek izlenimlerini aktardığı rapordur. Bu raporda Uygur ülkesini: " Kao-ch'ang şehrine yağmur ve kar yağmaz, aynı zamanda burası çok sıcaktır. Burada evler beyaz badanalıdır. Ching-ling dağlarından

²⁰⁰ Harun Güngör; "Eski Türklerde Din ve Düşünce", *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, C. II, Ankara 2002, s. 409.

²⁰¹ Mehmed Niyazi; *Türk Devlet Felsefesi*, s.180.

²⁰² Bahaeddin Ögel; *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 178.

²⁰³ Mehmet Saray; *Türklerde Dini ve Kültürel Hoşgörü Atatürk ve Laiklik*, s. 9.

²⁰⁴ Adem Tutar; "İslam Öncesi Türk Devlet Geleneğinde Adalet Anlayışı", s. 871.

çıkan nehir, şehrin çevresini dolaşır, tarlaları ve meyve bahçelerini sular ve su değirmenlerini işletir.” şeklinde anlatmıştır.²⁰⁵

Yine Çin elçisi raporunda: “Uygur ülkesinde fakir insan yoktu. Yiyecekleri olmayanların imdadına da, devlet ve halk koşardı. Birçok insanlar, böyle içtimai bir yardım düzeni ile yaşardı. Bu sebeple de genç yaşta ölmüş olanlara pek rastlanmazdı.” İzlenimlerinde bulunmuştur.²⁰⁶ Uygur Devletinde ki uygulamalar ve elçilerin bu izlenimleri, sosyal devlet anlayışının oldukça gelişmiş olduğunu bizlere göstermektedir.

Uygur Devleti, kültürel alanda Türk tarihinde önemli bir yere sahiptir. Doğu- batı ve güney medeniyetleri, Uygur Devletinde tarihte eşi zor görülecek bir sentez oluşturmuştur. Uygurlar, Çin’den hukuk uygulamaları ve idare ile ilgili unsurları, vahalarda bulunan eski Sogd yerleşimlerinden hellenistik sanatı, Hindistan’dan Budizmi, İran’dan Maniheizmi almışlardır.²⁰⁷

Uygur Devletinde bilgiye önem veriliyordu. Birçok Uygur büyüğü bir hocanın yanına gidip, okuma, yazma ve çağın bilgilerini öğreniyordu.²⁰⁸ Uygurlara ait olan alfabeyi, Osmanlı divan katipleri arasında XV. Yüzyıla kadar bilenler vardı.²⁰⁹ Ayrıca Uygurlar, Çin ile kültürel etkileşimde oldukları için, Çin’den kağıdı ve matbaayı öğrenmişlerdi.²¹⁰

Uygur Devleti’ne ait olan iki adet kitabeden bahsedilmektedir. Bunlardan biri Moyen-çor kitabesidir. Diğer kitabe ise, Karabalsagun Kitabesidir. Bu kitabeler, Uygurlar hakkında bilgi edinmemiz açısından son derece önemlidir. Uygurlar, Buda ve Mani dininin birçok dua ve öğüt kitabını Soğdca, Toharca, Sanskritçe ve Çince’den tercüme etmiştir. Böylece Uygur edebiyatı da gelişmiştir. Balasagun’da doğmuş olan Yusuf Has Hacib’in yazdığı Kutadgu Bilig’de 11.asrın sonunda verilmiş çok önemli bir eserdir.²¹¹

²⁰⁵ Gülçin Çandarlıoğlu; *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*, s. 46.

²⁰⁶ Bahaeddin Ögel; *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 206.

²⁰⁷ Laszlo Rasonyi; *Tarihte Türklük*, s. 109.

²⁰⁸ Bahaeddin Ögel; *Türklerde Devlet Anlayışı (13.Yüzyıl Sonlarına Kadar)*, s. 260.

²⁰⁹ Orhan Bayrak; *Türk İmparatorlukları Tarihi*, s. 140.

²¹⁰ Laszlo Rasonyi; *Tarihte Türklük*, s. 112.

²¹¹ Saadettin Gömeç; *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, s. 84.

Dini alanda hoşgörünün en güzel örneklerinden birini, Uygur Devletinde görebiliriz. Hristiyan, Maniheizt ve Budist mabetleri ve manastırların kalıntıları ve kervansaraylar yan yana bulunmaktadır. Bu anlayış diğer komşu devletlere de örnek teşkil etmiştir. Devletin gözünde halkın dini hiçbir şekilde belirleyici olmamıştır. İslam dini de Çin'e, Uygur Devleti aracılığı ile girmiştir.²¹² Uygurlarda din ve vicdan hürriyeti o kadar gelişmiştir ki, komşu ülkelerden başka dinlere inan insanlar Uygur ülkesine davet edilmiştir. Böğü Kağan'ın, Mani dinini yaymak için dört rahibi ülkesine davet etmesi buna güzel bir örnektir.²¹³

2.4. HAZARLAR

Hazarların, bazı kaynaklar Göktürklerin soyundan, bazı kaynaklar ise, Sabarların soyundan geldiğini ifade etmiştir.²¹⁴ Hazar Türklerinin, Sabarların devamı olduğuna dair olan görüş, İslam yazarı El- Mesudi'nin (10.yy) Hazar ve Sabar kelimelerinin aynı anlama geldiğini vurgulamasıyla güçlenmiştir. Hazarları meydana getiren birçok Türk gurubu vardı. Hazar ülkesinde birçok Türk lehçesinin konuşulması, bunu bize açıkça göstermektedir.²¹⁵

Hazar Denizi'nin kuzeyi ile Dinyester Nehri arasında kurulan Hazar Devlet'i, 6 asır varlığını sürdürmüştür. Hazar Devleti'nin başkentleri, Belencer (Günümüzde Anderey) ve Etil (Günümüzde Astrahan) şehirleri olmuştur.²¹⁶ Önceleri Göktürk Devlet'ine bağlı olan Hazar Devleti'nin tam bağımsız hale gelmesi, 630 yılından sonra Doğu Göktürk İmparatorluğunun dağılması ile mümkün olmuştur.²¹⁷

Hazarlar, bağımsızlıklarını kazandıktan sonra Bulgarlar ve Slavlarla savaş yapmışlardır. İslamiyet'in hızla yayıldığı VII. yüzyıl ortalarında, Halife Hz. Ömer'in başında bulunduğu İslam orduları ile savaşmışlardır. Yine Halife Hz. Osman zamanında İslam

²¹² Laszlo Rasonyi; *Tarihte Türklük*, s. 109.

²¹³ Mehmet Saray; *Türklerde Dini ve Kültürel Hoşgörü Atatürk ve Laiklik*, s. 9.

²¹⁴ M. Orhan Bayrak; *Türk İmparatorlukları Tarihi*, s. 121.

²¹⁵ İbrahim Kafesoğlu; *Türk Milli Kültürü*, s. 157.

²¹⁶ M. Orhan Bayrak; *Türk İmparatorlukları Tarihi*, s. 121.

²¹⁷ Şaban Kuzgun; *Türklerde Yahudilik ve Doğu Avrupa Yahudilerinin Menşei Meselesi Hazar ve Karay Türkleri*, Üçbilek Matbaası, Ankara 1985, s. 27.

orduları ile savaştılar ve İslam ordularını yenilgiye uğrattılar.²¹⁸ Hazarların, halifelik döneminde İslam ordularına karşı böyle bir zafer kazanmaları, bu dönemde ki güçlerini ortaya koymaktadır. İdaresine birçok topluluk girmiş olan Hazarların sınırları, özellikle batı ve kuzey yönünde genişletmiştir.²¹⁹

Jeopolitik olarak oldukça önemli bir bölgede bulunan Hazarlar, coğrafi konum, ortak menfaatler ve çıkar çatışmalarından ötürü bölgede Bizans'la ve Araplarla sürekli etkileşim halindeydi.²²⁰ Doğu Avrupa'nın tamamına hakim olup, Kafkaslardan, Macaristan topraklarına kadar oldukça güzel bir düzen kuran Hazarlar ile Arap orduları ile arasında düşmanlık bulunan Bizans iyi geçiniyordu.²²¹ Ancak, Hazar Devleti'nin din olarak ne Araplardan etkilenip Müslümanlığı, nede Bizans'tan etkilenerek Hristiyanlığı seçtiğini söyleyebiliriz. Hazarlar din olarak Museviliğin Karay mezhebini benimsemişlerdir. Büyük ihtimalle, din seçiminde her iki devletten de etkilenmek istememeleri siyasi boyut taşıyordu.²²²

Hazar Devletinde, ilk zamanlarda Şamanizm dini yaşanmıştır. 677-703 yılları arasında resmi bir din olmasa da, Hristiyanlık yayılmıştır. Bu dinlerin yanında Bizans ve Araplarla olan etkileşim nedeniyle İslamiyet, Musevilik ve Hristiyanlık dinlerinin bu ülkede yayıldığını görmekteyiz.²²³

Hazarlar, büyük bir ihtimalle Museviliği 740 yılında kabul etmişlerdir. Bu dinin kabul edilmesinde, Bizans İmparatoru Romanos zamanında Hristiyanlığın kabulü için Yahudilere zorla yapılan baskılar etkili olmuştur.²²⁴ Bu baskılar gittikçe arttı. Yahudiler, 9. yüzyılın sonlarına doğru devlet işlerinde çalışamaz ve Hristiyanlarla evlenemez duruma geldiler.²²⁵ Hazarlara sığınan Yahudiler, Türklerin hoşgörüsü ve adaletli yönetimi altında huzurlu bir şekilde yaşadılar. Bu etkileşimden dolayı, Hazar Ülkesinde

²¹⁸ Şaban Kuzgun; *Türklerde Yahudilik ve Doğu Avrupa Yahudilerinin Menşei Meselesi Hazar ve Karay Türkleri*, s. 28-29.

²¹⁹ İbrahim Kafesoğlu; *Türk Milli Kültürü*, s. 160.

²²⁰ Ünver Günay; Harun Güngör; *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi*, Ocak Yayınları, Ankara 1997, s.161.

²²¹ Erol Güngör; *Tarihte Türkler*, s. 45.

²²² Ünver Günay; Harun Güngör; *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi*, s. 161.

²²³ M. Orhan Bayrak; *Türk İmparatorlukları Tarihi*, s. 129.

²²⁴ Harun Güngör; "Eski Türklerde Din ve Düşünce", s. 418.

²²⁵ Nazım Tektaş; *Tanrının Askerleri 3*, Çatı Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 251.

Musevilik yayılma alanı bulmuştur. Ancak bu din daha çok, yönetici sınıf, aristokrat zümre, hakan ve çevresi tarafından kabul görmüştür. Geniş halk kitlesi arasında pek bir yayılma alanı bulamamıştır.²²⁶

Museviliğin kabul edildiği Hazar ülkesinde Hazarlar, yarı göçebelik ile ilgili geleneklerini unutmamıştı.²²⁷ Hazar Ülkesinde geleneksel dinin alt kültür olarak devam ettiğini, sosyal hayatta ki birçok uygulamada görmekteyiz. Bu durum Museviliğe özgü bir durum olmayıp, Türklerin kültürlerini korumaları, İslamiyet dahil girdikleri bütün dinlerde kendini göstermiştir.²²⁸

Musevilik dini de İslam dini gibi ticareti teşvik ediyordu. Hazarlar Museviliği kabul edince, şehirleşme hız kazanmıştı. Yerleşim bölgeleri de ticaret için uygundu.²²⁹ Arabistan'dan kuzeye ve Bizans'tan doğuya doğru uzanan yollar bu topraklardan geçiyordu. İbn Fadlan'ın verdiği bilgilere göre, Hazar'lar deri, kadife, bal, bal mumu, un ticareti yapıyorlardı.²³⁰ Hazar Devleti'nin işlek ticaret yolları üzerinde bulunması, ticaretin bu denli gelişmesinin önemli sebeplerindendi. Ancak, bunda payı olan diğer bir olay ise, Hazar hakanlarının güzel bir ticaret sistemi kurarak, ellerindeki imkanları en iyi şekilde kullanmalarıydı.²³¹ Ayrıca Hazar ülkesi verimli toprakları ve meyve bahçeleri ile bolluk ve bereket içerisinde bulunuyordu. Ticaret yapılan bölgelerde ulaşım güvenliğini de sağlayan Hazar Devleti zamanında, Doğu Avrupa'da Hazarların getirdiği barış çağı yaşanmıştır. Sosyal devlet anlayışının hakim olduğu Hazar ülkesinde, devlet dıştan gelebilecek saldırıları önlemek için 835 yılında Şarkel Kalesini yaptırmıştır.²³²

Farklı dinleri bünyesinde barındıran Hazar Devlet'inde engin bir hoşgörü ve adalet anlayışı hakimdi. Hakanlar, ülkede adaletin temini için büyük gayret gösterirlerdi. Ülkede Musevi ve Hristiyanlarla ikiyeşer kadı, eski Türk dininden olanlarla bir kadı

²²⁶ Harun Güngör; "Eski Türklerde Din ve Düşünce", s. 418.

²²⁷ Emel Esin; *İslamiyet ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslam'a Giriş*, s. 80.

²²⁸ Ünver Günay; Harun Güngör; *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi*, s. 163.

²²⁹ Bahaeddin Ögel; *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 159.

²³⁰ Laszlo Rasonyi; *Tarihte Türklük*, s. 115.

²³¹ Nazım Tektaş; *Tanrının Askerleri* 3, s. 253.

²³² İbrahim Kafesoğlu; *Türk Milli Kültürü*, s. 161.

ilgilenmekteydi. Hazar ülkesinde oturan veya burada ticaret yapan Müslüman'ların bütün işleri ile “Hazz” adı verilen bir görevli ilgilenirdi.²³³

Hazarlar zamanında her anlamda yaşanan bu refah ortamına, Hazar barışı dememiz mümkündür. Çünkü bu dönemde, doğu batı milletleri bu ülkede ticaret için kaynaşmıştı. Birçok dil konuşuluyor, İbrani, Kyrill, Göktürk ve Arap alfabeleri kullanılıyordu. Sinagoglar, camiler, kiliseler yan yana bulunuyordu.²³⁴ Türk devletlerinde gördüğümüz demokrasi ve laiklik anlayışının en güzel resimlerinden birini, bize Hazarlar çiziyordu.

Hazar Devleti, yapılanma olarak Göktürk Devleti'ne benzer bir özellik gösteriyordu. Kağan, diğer Türk Devletlerinde olduğu gibi kutsaldı. Ancak dünyevi işlerle çok ilgilenmez, halka fazla gözükmmez, bu işi vekili durumunda ki Hakan Beye bırakırdı. Hakanın vekili olan Hakan Bey, her gün Hakanın huzuruna çıkardı. Ordu düşmana yenilirse, hakan, hakan beyi cezalandırırdı.²³⁵

Hazar Devlet'inde de devlet işleri mecliste görüşülüyordu.²³⁶ Hakanların, akli durumunu 40 yıldan fazla koruyamayacağı düşüncesi ile hükümdarlık yapmaları meclis tarafından engellenirdi.²³⁷ Hazarlarda bazı beylere “hanlık” teklif edildiğinde sorumluluklarının çok fazla olduğunu bilip, yerine getirememekten korktukları için bu teklifi kabul etmek istemezlerdi.²³⁸

IX. yüzyıl ortalarında Hazarların karşısına İtil- Harzem ticaret yolunu ele geçiren Peçenekler çıktı. Peçenekler, bu bölgede ki Hazar hakimiyetine son verdi. Hazarlara tamamen son veren ise, zayıflayan Hazar Devleti'nin durumundan yararlanan Kiev Rus Prenslığı oldu.(965)²³⁹

²³³ Şaban Kuzgun; *Türklerde Yahudilik ve Doğu Avrupa Yahudilerinin Menşei Meselesi Hazar ve Karay Türkleri*, s. 81.

²³⁴ İbrahim Kafesoğlu; *Türk Milli Kültürü*, s. 162.

²³⁵ Doğan Avcıoğlu; *Türklerin Tarihi*, Tekin Yayınevi, İstanbul 1997, s. 884–885.

²³⁶ İbrahim Kafesoğlu; *Türk Milli Kültürü*, s. 247.

²³⁷ Mehmed Niyazi; *Türk Devlet Felsefesi*, s. 86.

²³⁸ Kemal Çiçek; “İlk Müslüman Türk Devletlerinde Toplum ve Ekonomi”, *Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, C. III, Ankara 2002, s. 500.

²³⁹ Zerrin Günel; *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*, s. 74–75.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRK İSLAM DEVLETLERİNDE DEMOKRASİ ve LAİKLİK

Türklerin İslamiyet'i kabulü hem Türkler açısından, hem de dünya tarihi açısından çok önemli bir olaydır. Türkler ile Müslümanların ilk karşılaşmaları, 642 yılındaki Nihavend Savaşından sonra İran'ın fethi tamamlanırken başlamıştır. Türkler ve Araplar, Sasani İmparatorluğu aracılığı ile birbirlerini tanıma fırsatı bulmuşlardır.²⁴⁰ Hz. Ömer ve Hz. Osman zamanında da Türkler, Araplarla karşılaştılar. Hz. Ömer zamanında Hazar Türkleri ile Kafkaslarda yapılan mücadeleler sonucunda İslamiyet Hazarlar arasında yayılmaya başlamıştır.²⁴¹ Emeviler zamanında Araplarla süren olumsuz mücadeleler, Abbasiler zamanında seyrini değiştirmiştir. Araplar ile Çinliler arasında 751 yılında yapılan Talas savaşında Türkler Abbasilerin tarafında yer almıştır. Abbasilerin hoşgörülü ve adil politikaları, Türklerin Müslüman olmalarını sağlamıştır. Bundan sonra İslamiyet, Türkler arasında hızla yayılmıştır.²⁴²

Oğuzlarla iyi ilişkiler kuran Müslümanlar, 10. yüzyılda Huvar, Cend, Yenikent gibi şehirlere yerleşmişlerdi. Böylece Oğuzlar, İslamiyet'i yakından tanıma fırsatı buldular. Ayrıca Müslüman tüccarlarla birlikte, Oğuzların egemenliği altında bulunan yerlere giden şeyh ve dervişler de İslamiyet'i yaymaya çalışıyorlardı. Bu faaliyetlerin sonucu olarak İslamiyet, Türkler arasında zorla değil kendi istekleri ile yayılmıştır. Gök-Tanrı inancı ile Allah inancının birbirine benzemesi ve İslamiyet'in Türklerin karakterine uygun olması, Türklerin İslamiyet'i kabulünü kolaylaştırdı.²⁴³

²⁴⁰ Hakkı Dursun Yıldız; "Türklerin Müslüman Olmaları", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Kombassan Yayınları, C.VI, İstanbul 1989, s. 17.

²⁴¹ Addulkerim Özaydın; "Türklerin İslamiyet'i Kabulü", *Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, C. II, Ankara 2000, s. 617-618.

²⁴² Kemal Göde; *Türk-İslam Kültür ve Medeniyet Tarihi*, s. 216-217.

²⁴³ Addulkerim Özaydın; "Türklerin İslamiyet'i Kabulü", s. 646-647.

İslamiyet'in getirdiği adalet anlayışı, o günkü toplumlarda çağır açmıştır. Ayrıca İslam dininin, insanlar arasında eşitlik gözetmesi, kadınlara önem vermesi, çalışma ve öğrenmeye verdiği değer insanlara ümit vermiştir. Ayrıca peygamber efendimiz Müslümanların meselelerini birbirlerine danışarak çözmelerini önermiştir. Türk Devlet geleneğinde önceden beri var olan bu anlayışlar, İslamiyet'in kabulü ile güçlenerek devam etmiştir.²⁴⁴

Türkler İslamiyet'in kabulü ile muhafazakar bir topluma dönüşmemişlerdir. İslamiyet'in yozlaştırılarak yaşandığı İslam toplumlarına Türklerin katılmaları ile İslam dünyasının sosyal yapısında olumlu gelişmeler meydana gelmiştir. İslam'ın ilkelerinden olan, fakat iyi bir şekilde uygulanmayan yönetenlerin yönetilenlere karşı sorumlu olması anlayışı, Türklerin İslam'a girmesi ile yeniden hayat bulmuştur. İlk Müslüman Türk Devletlerinde genellikle halk farklı ırk ve boylardan, idareci sınıf ise Türklerden meydana gelmekteydi. Devlet ve askerlik işlerinde yükselmek isteyenler için, Müslüman olmak bir avantaj sağlamıyordu.²⁴⁵

İslamiyet'ten önce olduğu gibi, İslamiyet'ten sonra da Türk Devletlerinde hukuk, her zaman devletin üstünde bir güç olmuştur. Bu anlayış İslam öncesinde: "İl gider töre kalır" atasözü ile özetlenmiştir. İslam sonrası dönemde de hukukun üstünlüğü, İslam'ın prensipleri ile devam etmiştir. Müslüman-Türk geleneğinde hükümdarın halk tarafından benimsenmesi, uygulamalarının adil olup olmamasına bağlı olmuştur.²⁴⁶

Türk-İslam Devletleri, Arap ve Fars kökenli olan önceki İslam Devletlerinden temel farklarla ayrılıyorlardı. Özellikle hakimiyet anlayışı, sosyal, kültürel, ekonomik, hukuki, askeri yapı oldukça farklılık gösteriyordu. Türk toplumunda yaşayan herkes eşit bir şekilde idare ediliyordu. Dini, kültürel ve sosyal açıdan topluluklar arasında ayırım yapılmazdı. Devlet kadrolarında çalışkan, yetişmiş, zeki elemanlar hiçbir etnik yapı gözetilmeden yer alırdı. Devlet ile halk birbiri ile bütünleşmiş durumdaydı.²⁴⁷ Yönetici sınıfa dahil olmak için yalnızca soy değil, liyakat da aranan bir özellikti. Selçuklu

²⁴⁴ Mehmet Saray; *Türk Devletlerinde Meclis (Parlamento)*, Demokratik Düşünce ve Atatürk, s. 16.

²⁴⁵ Kemal Çiçek; "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Toplum ve Ekonomi", s. 497.

²⁴⁶ Nevzat Köseoğlu; *Eski Türklerde, İslam'da ve Osmanlı'da Devlet*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1997, s. 236-237.

²⁴⁷ Salim Koca; "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Teşkilat", *Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, C.III, Ankara 2002, s. 468.

okullarına köylerden öğrenciler getirtilerek, idareci olarak yetiştiriliyordu. Halk idarecilerle doğrudan görüşerek, kendini ifade edebiliyordu. Türk devletlerinde önceden var olan adalet anlayışı, aynı zamanda İslam'ın getirdiği bir kuraldı. Bu kural en iyi Türk toplumlarında uygulanmıştır.²⁴⁸

Türk hakimiyet anlayışı temelini “kut” inancından alıyordu. Bu anlayış, İslamiyet'in kabulünden sonra da varlığını sürdürmüştür. Ünlü Türk dircisi Kaşgarlı Mahmut'da, Tanrı'nın Türkleri yeryüzünün hükümdarı yaptığını ve dünya milletlerinin idaresini Türklere verdiğini vurgulamıştır. Yine Abbasi Halifesi'nin veziri İbn Müslim, 1055 yılında Tuğrul Bey'in Bağdat'a girmesi sırasında Tuğrul Bey'e, “Tanrı sana bütün dünyayı verdi” diyerek, Türk cihan hakimiyeti düşüncesini benimsediğini gösteriyordu. Aynı anlayışı Nizamü'l Mülk'ün Siyaset-name adlı eserinde de, Türk olma şartı aranmadan iyi hükümdar olabilecek kişiyi Tanrı'nın seçtiği şeklinde görüyoruz. Türk hükümdarlarının Tanrı tarafından seçilmiş olduğunun düşünülmesi Hun Türklerine dayanan, İslamiyet sonrasında da devam eden evrensel bir düşüncedir. Sultan Alparslan da Tanrı tarafından seçilmiş olmalarını iyi bir Müslüman olmalarına bağlayarak, Türk hakimiyet düşüncesinin İslam Dini ile özdeşleştiğini gösteriyordu.²⁴⁹

Türk toplumunda İslamiyet'ten sonra da devam eden bu anlayış, İslamiyet'ten önce olduğu gibi kurulan devletlerin din ile yönetildiğini düşündürmemelidir. İslam dininde, dini liderlik ile devlet başkanlığının bir arada yürütülmesini gerektiren bir hüküm yoktur. Hristiyanlıkta görülen dini liderlik müessesesi, İslamiyet'te söz konusu değildir.²⁵⁰ Bu nedenle, İslamiyet'in kabulünden sonra da, Türklerde ki egemenlik anlayışı daha önceki Türk devletlerinde olduğu gibi, ilahi kaynaklı olmuş, ancak teokratik bir yapı içermemiştir. Türk hükümdarları hiçbir zaman Tanrılaştırılmamıştır.²⁵¹ Din işleri ve devlet işleri ayrı merciler tarafından yürütülmüş, laik yapı korunmuştur.

Türk Devlet geleneğinde hükümdarlar milletin babası sayıldığı için, halka ırk ve din ayrımı gözetmeden, ihtiyaçlarını giderip, adalet ve şefkatle davranırlardı. Bu anlayış,

²⁴⁸ Kemal Çiçek; “İlk Müslüman Türk Devletlerinde Toplum ve Ekonomi”, s. 497.

²⁴⁹ Salim Koca; “İlk Müslüman Türk Devletlerinde Teşkilat”, s. 473–474.

²⁵⁰ Mehmed Niyazi; *İslam Devlet Felsefesi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1996, s. 152.

²⁵¹ Nevzat Köseoğlu; *Eski Türklerde, İslam'da ve Osmanlı'da Devlet*, s. 235.

İslam dininin hayır duyguları ile beslenmesine, bunun sonucunda da birçok sosyal ve hayır kurumunun oluşmasına ve Türk misafirperverliğinin milli bir nitelik kazanmasına sebep olmuştur.²⁵²

3.1. KARAHANLILAR

745-840 yılları arasında Uygur Devleti içinde yaşayan Karahanlılar, İslamiyet'i kabul etmeden önce, "İlek Hanlar", "Türkistan Uygur Hanlığı", "Aşina Oğulları" gibi adlarla da tanınmışlardır.²⁵³

Başta Karluk olmak üzere Yağma, Çiğil gibi Türk boylarından oluşan Karahanlılar'ın bilinen ilk hükümdarı olan Bilge Kül Kadir Han, Uygurların 840 yılında Kırgızlar tarafından yıkılmasından sonra, başkent Balasagun şehri olmak üzere egemenliğini ilan etti. (840) Kadir Han'dan sonra devletin başına İslamiyet'i kabul etmiş olan Satuk geçmiş, tahta geçtikten sonra da 920 yılında İslamiyet Karahanlı ülkesinde resmi din olarak kabul edilmiştir.²⁵⁴ Satuk Buğra Han'ın İslamiyet'i kabulünden sonra Yağma, Çiğil, Karluk Türklerinin ve ardından 960 yılında 200.000 çadırlık Türk topluluğunun da Müslüman olduğu bilinmektedir.²⁵⁵ Karahanlı Devletinde İslamiyeti ilk kabul eden topluluk, Karluklar olmuştur.²⁵⁶ Karahanlı Devleti bundan sonra tarihte ilk Müslüman Türk devleti olarak, Satuk Buğra Han'da, Abdülkerim Satuk Buğra Han olarak anılmıştır. Satuk Buğra Han'dan sonra tahta geçen Musa Baytaş döneminde, İslamiyet'in yayılması hızlanmıştır. Ebu Nasr Ahmed zamanında, Sasani Devleti tarih sahnesinden silinmiş(999), Karahanlı sınırları çok genişlemiştir. Ebu Nasr Ahmet, Bağdat halifesi tarafından "İslam hükümdarı" olarak şereflendirilmiştir.²⁵⁷ Karahanlılar'ın Gaznelilerle Horasan yüzünden aralarının bozulması ve yapılan savaşlarda yenilmeleri sonucunda ülkede iç karışıklıklar başlamıştır. Bu durum 1041-1042 yıllarında devletin Doğu ve Batı Karahanlı olmak üzere ikiye ayrılmasına neden oldu. Doğu Karahanlılar Devleti 1141 yılından sonra Karahitaylıların eline geçti. Diğer

²⁵² Osman Turan; *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, s. 110.

²⁵³ M.Orhan Bayrak; *Türk İmparatorlukları Tarihi*, s. 145.

²⁵⁴ Kemal Göde; *Türk-İslam Kültür ve Medeniyet Tarihi*, s. 26.

²⁵⁵ Reşat Genç; *Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1997, s. 20.

²⁵⁶ Ekber N. Necef; *Karahanlılar*, Selenge Yayınları, İstanbul 2005, s. 153.

²⁵⁷ Kemal Göde; *Türk-İslam Kültür ve Medeniyet Tarihi*, s. 26.

hanedan üyeleri de önce Karahitaylara, ardından Harzemşahlar'a bağlı olarak 1212 yılına kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir.²⁵⁸

Karahanlılarda da eski Türk düşüncesinin gereği olarak, hakimiyetin ilahi kaynaklı olduğu düşüncesi hakimdi. Hükümdarlara, Allah'a Tengri Karahan, Tengri İlig denmesi, bu düşüncenin yansımasıdır. Yani, Hakan Tanrı tarafından yeryüzünü yönetmek için görevlendirilen kişi idi.²⁵⁹ Karahanlı döneminin devlet adamı ve Kutadgu Bilig'in yazarı Yusuf Has Hacıp, Kutadgu Biligde de bu anlayıştan bahsederek, hükümdar olan kişinin oğlunun da hükümdar olacağını söylemiştir. Bu anlayış, daha önce olduğu gibi, İslamiyet'ten sonra da hükümdarlara insanüstü özellikler kazandırmamıştır. Aksine, Hükümdarlar normal bir insan olduklarının, Türk Devlet anlayışına göre Tanrıya ve töreye bağlı kaldıkları, halka karşı sorumluluklarını yerine getirebildikleri sürece devleti yönetebileceklerinin farkında olmuşlardır. Halk hiçbir zaman hükümdarın kişisel vicdanı ile yönetilmemiştir.²⁶⁰

Tonga, Arslan, Buğra, Tamgaç, İlig, Hakan, Han, ve Terken gibi çeşitli unvanlar kullanan²⁶¹ Karahanlı hükümdarlarında bulunması gereken önemli özellikler, Yusuf Has Hacıp tarafından Kutadgu Bilig'de belirtilmiştir. Bu özellikleri, hükümdarın halkı aç bırakmaması, çıplak olanı giydirmesi, kanunları düzenleyip, adaleti sağlaması, halkını insafla koruması, ordularını güçlü bir şekilde bulundurması, İslamiyet'in kabulü ile birlikte hükümdarın gaza ve cihat yapması şeklinde özetleyebiliriz.²⁶² Türklerin akıncı yapısına uygun olan gaza ve cihat anlayışı toplumun refahı için önemli bir yol olarak kabul edilmişti. Yine Kutadgu Bilig'de "sağ elin kılıç sallar ve vururken, sol elin ile mal dağıt" denilmesi bize gazanın sürekli olması gerektiğini ve bunun getirdiği zenginliğin de halka yansması gerektiğini göstermektedir.²⁶³

Karahanlılar, İslamiyet'i Orta Asya Türk toplulukları arasında yaymayı kendilerine amaç edinmişlerdi. Türkistan'ın önemli yerlerinde İslamiyet'i yayan kuruluşlar

²⁵⁸ Reşat Genç; *Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*, s. 24.

²⁵⁹ Ekber N. Necef; *Karahanlılar*, s. 137.

²⁶⁰ Reşat Genç; "Karahanlılar'da Devlet Teşkilatı", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Kombassan Yayınları, C.VI, İstanbul 1989, s. 165-166.

²⁶¹ Ali Galip Gezgin; "Türk-İslam Devletlerinde Şura", s. 205.

²⁶² Reşat Genç; "Karahanlılar'da Devlet Teşkilatı", s. 167-168.

²⁶³ Kemal Çiçek; "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Toplum ve Ekonomi", s. 507.

oluşturdular. Uygur ve Basmil Türklerini İslam’a katmak için Gaza ve cihat anlayışı ile savaştılar. Eski Türk inancına sahip olan Orta Asya’dan gelen Türkleri, topraklarına aldılar.²⁶⁴ Türk-İslam Medeniyetinin temellerini atmış olan Karahanlılar’ın, İslamiyet’i kabul etmeleri ile Batı Türkleri arasında ki din savaşları sona ermiş, Çin kültürüne karşı güçlü bir sed oluşturulmuştur.²⁶⁵

Karahanlılar’ın yaşantısı hakkında bilgi edindiğimiz Kutadgu Bilig’den hükümdarlığın İslam Devleti unsurlarına değil, kut ve töre gibi eski Türk anlayışına dayandırıldığını görüyoruz. Karahanlı Devletinde devlet yönetiminin bozkır yönetim anlayışının devamı niteliğinde olup, İslamiyet’in kabulü ile Hakan yerine, Arslan Han, Yabgu yerine Buğra Han, Şad yerine ise İlig Han gibi bazı isim değişiklikleri ile devam ettiğini görmekteyiz. Büyük hakan, “Arslan Han” unvanını kullanarak ülkenin doğusunu yönetiyordu. Doğuda ki hakana bağlı olan batıdaki hükümdar ise, “Buğra Han” unvanını taşıyordu. Buğra Han’lar Tamgaç Han unvanını da kullanıyordu. Hatunlarda ülkede söz sahibi idiler. İslamiyet’in kabulünden sonra ise, hükümdarlığın halife tarafından onayı, parada halifenin adının yazması, ülkede halife adına hutbe okutulması, hakanın başı üzerinde “çetr” adı verilen şemsiyenin taşınması gibi yenilikler gelmişti.²⁶⁶

Türk devlet yönetiminin önemli bir özelliği olan danışma ilkesi, Karahanlılarda da önemli bir yer tutarak devam etmiştir. Karahanlı Devletinde, devlet başkanları bir karar verirken genellikle danışma meclisinden çıkan kararları uygulamışlardır.²⁶⁷

Karahanlı hükümdarları halk için çalışmışlar, Karahanlı şehirlerini bayındır hale getirmek için uğraşmışlardır. Balasagun, Maverâünnehir ve Kaşgar bölgelerinde ribatlar, yol ve köprüler, türbeler, cami ve medreseler yaptırmışlardır. Kaynaklardan edinilen bilgilere göre Karahanlılar döneminde, yalnız İsficab bölgesinde 2700 ribat bulunmaktadır. Karahanlılar zamanında ribat adı ile anılan kervansarayların bu kadar çok olması, devletin ticarete ve ticaret yapanlara verdiği önemi de göstermektedir.²⁶⁸

²⁶⁴ Salim Koca; “İlk Müslüman Türk Devletlerinde Teşkilat”, s. 467-468.

²⁶⁵ Addulkerim Özaydın; “Türklerin İslamiyeti Kabulü”, s. 646.

²⁶⁶ İbrahim Kafesoğlu; *Türk Milli Kültürü*, s. 343-344.

²⁶⁷ Ali Galip Gezgin; “Türk-İslam Devletlerinde Şura”, s. 206.

²⁶⁸ İbrahim Kafesoğlu; *Türk Milli Kültürü*, s. 380.

Doğu Karahanlı Devletinde yetişmiş iki büyük yazar olan Yusuf Has Hacip ve Kaşgarlı Mahmut, eserlerinin çeşitli yerlerinde, 11. yüzyılın ikinci yarısında Türk dünyasında canlı bir eğitim faaliyetinin olduğundan bahsetmektedirler. Divanü Lügati't –Türk adlı eserin yazarı Kaşgarlı Mahmut, İslam kültürü ve Arapça ile ilgilenmiştir. Yusuf Has Hacib'in ise, matematik, coğrafya, kimya, tabii ilimler, astronomi gibi ilim dalları ile ilgilendiği eserinden anlaşılmaktadır. Batı Karahanlı Devleti zamanında da Tamgaç Buğra Han İbrahim, Semerkant'ta bir medrese yaptırmıştır.²⁶⁹ Çok adil bir Türk hükümdarı olarak, her alanda halkın refah içinde yaşamasını sağlamış, alimlere büyük ilgi göstermiştir. Türklerde ki danışma ilkesinin gereği olarak, fakihlerin fikirlerini almadan yeni vergiler getirmemiştir.²⁷⁰

3.2. GAZNELİLER

Samanoğulları Devleti'nin ordusunda yetişmiş bir Türk kumandan olan Alp Tegin, 926 yılında Gazne'yi feth ederek Gazneliler Devletini kurmuştur. Gazne şehri, Hindistan'a ulaşan önemli yollar üzerinde bulunup, stratejik açıdan oldukça değer taşıyordu. Alp Tegin'den sonra tahta geçen Sebük Tegin zamanında devletin sınırları genişletildi. 997 yılında Sebük Tegin ölünce, bir müddet devleti küçük oğlu İsmail yönetti. Hakimiyeti kardeşinin elinden alan, Sultan Mahmut 999 yılından 1030 yılına kadar Türk dünyasında ki en güçlü hükümdar olma vasfını taşıdı. Bu dönemde Karahanlılarla mücadeleler sürerken, Hindistan'a da seferler düzenlenmiştir.²⁷¹ Karahanlılar ile anlaşma yapan Sultan Mahmut, kuzey bölgesinde güvenliği sağladıktan sonra Hindistan'a seferler düzenlemiştir. Seferlerin sebeplerinden biri olan bu ülkenin zenginliğini, babası ile daha önce Hindistan'a gittiğinde görmüştü.²⁷² Seferlerin asıl önemli olan ikinci sebebi ise, bölgede yayılmaya çalışılan Batıni düşüncelerine karşı durmak, Sünniliği koruyarak İslamiyet'i bu ülkede yaymaktır.²⁷³ Ayrıca büyük ve kalabalık olan Gazne ordusunu, isyan ve kargaşadan uzak tutmak için de gaza anlayışı

²⁶⁹ Reşat Genç; *Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*, s. 138.

²⁷⁰ Reşat Genç; "Karahanlılar Tarihi", *Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, C. II, Ankara 2002, s. 704.

²⁷¹ Reşat Genç; *Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*, s. 24.

²⁷² Erdoğan Merçil; *Gazneliler Devleti Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1989, s. 16.

²⁷³ Erdoğan Merçil; "Gazneliler", *Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, C.III, Ankara 2002, s.16.

ile bu seferlerin yapılması mantıklı gözüküyordu. Bu nedenlerden dolayı Sultan Mahmut, halkın da desteğini alarak Hindistan'a 17 sefer düzenlemiştir.²⁷⁴ Devletin sınırlarını oldukça genişleten Sultan Mahmut, 1030 senesinde öldüğünde Gazne topraklarına Sind'in bir bölümü, bugünkü Afganistan, Horasan, Irak-ı Acem, Toharistan, Multan, Pencap, Siistan dahil edilmişti. Türk tarihinde "Sultan" unvanını ilk kullanan hükümdar olan Mahmut²⁷⁵ ölünce yerine oğlu Mesut geçmiştir. Sultan Mesut, 1040 yılında Tuğrul ve Çağrı Beyler yönetiminde ki Selçuklu ordusuna Dandanakan Savaşı'nda yenilince, Horasan Selçuklular'ın eline geçmiştir. Bu savaştan sonra Gazneli Devleti yıkılış sürecine girmiş, Hindistan'da ki varlığını 1136 yılına kadar devam ettirmiştir.²⁷⁶

Gazneliler Devleti'nin kurulduğu coğrafyada, eski zamanlardan itibaren çeşitli Türk gurupları yaşıyordu. Daha sonra yapılan Hint seferleri ile bölgeye Orta Asya'dan göçler olmuştur. Bu nedenle devletin tebaasını Türkler ve çeşitli etnik guruplar oluşturmuştur.²⁷⁷ Böyle bir ortamda devlet ile halkı birleştiren önemli etkenlerden biri İslam dini idi. Gazne hükümdarları, İslam birliğinin bozulmaması ve İslamiyet'in yayılması için bütün enerjilerini harcadılar.²⁷⁸ Gazne ordusunda fazlaca Müslüman yerli unsurlar bulunmasına rağmen, ordunun önemli olan vurucu kısmını paralı asker olarak saraya alınıp yetiştirilen, Türklerden meydana gelen hassa ordusu oluşturuyordu.²⁷⁹ Böylesine etnik çeşitliliğin olduğu bir ülkede, dini birlik tek başına birleştirici bir güç olamazdı. Devletin halkına karşı demokratik ve hoşgörülü yönetimi mutlaka halkın bir arada yaşamasında önemli bir paya sahipti.

Gazneliler'de de var olan danışma kurumunun, diğer Türk-İslam Devletlerine göre daha sınırlı olarak işlediğini görüyoruz. Mutlak bir şekilde egemenliğe hakim olan Sultan, Allah tarafından seçilmiş kişi olarak büyük bir sorumlulukla devleti yönetmekteydi.²⁸⁰

²⁷⁴ Erdoğan Merçil; *Gazneliler Devleti Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1989, s. 17.

²⁷⁵ İbrahim Kafesoğlu; *Türk Milli Kültürü*, s. 344.

²⁷⁶ Reşat Genç; *Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*, s. 25.

²⁷⁷ Ali Galip Gezgin; "Türk-İslam Devletlerinde Şura", s. 206.

²⁷⁸ Salim Koca; "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Teşkilat", s. 468.

²⁷⁹ Salim Koca; "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Teşkilat", s. 487.

²⁸⁰ Ali Galip Gezgin; "Türk-İslam Devletlerinde Şura", s. 206.

Gazneli Devletinde de adalet anlayışı oldukça gelişmişti. Her şehirde ve eyalette adalet işlerine bakan bir kadı bulunuyordu. Bu kadılar yüksek ücret alırlardı, ancak görevlerini kötüye kullandıkları zaman işlerine son verilirdi. “Mezalim Divanı” adı verilen divana hükümdarlar şahsen katılır, ayırım yapmadan halktan herkesin şikayetini dinler ve davaları ile ilgilenirdi.²⁸¹ İleriyi görebilen, adaletli bir hükümdar olan Gazne Sultanı Mahmut’un, adalet için oğlunu bile yargıladığını Nizamü’l- Mülk’ün Siyasetnamesinde geçen bir hikayeden öğreniyoruz. Hikayede, bir tüccardan atmış bin dinarlık kumaş ve eşya satın alan Sultan’ın oğlu Mesut’un, tüccara parasını ödemediği için tüccarın mağdur olarak, Sultan Mahmut’a şikayette bulunduğu anlatılmaktadır. Bu durumla ilgilenen Sultan Mahmut, oğlu parayı ödeyince ancak ondan razı olmuştur.²⁸²

Gazneli Devleti siyasi açıdan güçlü bir dönem olarak geçerken, kültür hayatı da parlak geçmiştir. Bu konuda Sultan Mahmut örnek bir şahsiyet olmuştur. Bilime ve bilim adamlarına büyük önem veren Sultan, çeşitli ülkelerden gelen bilginler ile toplantılar düzenlerdi. Ortaçağın en önemli ilim adamlarından olan Türk asıllı Biruni’yi de, Harzem’i işgal ettiği zaman Gazne’ye getirdi.²⁸³ Çeşitli bilim dallarında 110 dan fazla eser veren Biruni, eserlerinde Kuran’ın ayetleri ile Yunan filozoflarının sözlerine bir arada yer vermiştir. Biruni, İnsanların farklı düşüncelere sahip olabileceğini ve bilimin ilerlemesi için özgür düşünmenin şart olduğundan bahsetmiştir.²⁸⁴ Buda bize farklı düşüncelere saygı prensibinin, yani demokrasi anlayışının İslami dönemde Türk devletlerinde varlığını göstermektedir.

3.3. BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ

10. yüzyılda Hazar Denizi’nin doğusundan, Seyhun Nehrinin ortalarına kadar uzanan alanda Oğuzlar yaşıyorlardı. Müstakil olan Oğuz Devleti’nin başında bulunan kişiye Yabgu adı veriliyordu.²⁸⁵ Oğuzların Kınık boyundan olan Selçuk Bey’in babası Dukak Bey, bu devlet içerisinde oldukça nüfuzlu bir ordu komutanı idi.²⁸⁶ Devlet işlerinde ki

²⁸¹ Erdoğan Merçil; “Gazneliler”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, s. 295.

²⁸² Erdoğan Merçil; *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 49.

²⁸³ Erdoğan Merçil; *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 92.

²⁸⁴ İbrahim Kafesoğlu; *Türk Milli Kültürü*, s. 371.

²⁸⁵ Mehmet Altay Köymen; *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1998, s. 23.

²⁸⁶ M.Orhan Bayrak; *Türk İmparatorlukları Tarihi*, s. 196.

başarısı ve cesurluğu ile tanınan Dukak, Yabgu'nun önemli danışmanlarından idi. Dukak'ın oğlu Selçuk, üstün vasıfları nedeniyle, Oğuz Devleti subaşılığı görevine yani ordu komutanlığına getirildi. Selçuk, Yabgu'nun zayıf bir hükümdar olduğunu düşünüyor ve onun yerine geçmek istiyordu. Bu nedenden dolayı hükümdar ile arası açıldı. Hayatı tehlikede olan Selçuk, yaşadığı yeri terk etmeye karar verdi. Kışlık merkez olan Yenikent'ten, yine Oğuzların idaresinde ki Cend şehrine geldi.(930-935)²⁸⁷

Cend şehrinde, Müslüman olan Selçuk, bu bölgede bulunan Müslümanların ve Türklerin kendine katılmasını sağladı. Böylece güçlenen Selçuk, Cend bölgesinde müstakil bir idare kurdu. Karahanlılara karşı kendisinden yardım isteyen Samani Devleti'ne yardımda bulundu. Bunun karşılığında Buhara-Semerikand arasında yeni topraklar kazandı. Selçuk Bey'in faaliyetleri sonucunda Selçuklu Devleti'nin temelleri atıldı.²⁸⁸ Selçuk Bey'in torunu olan Tuğrul ve Çağrı Beyler, 1035 yılında kendilerine katılan Oğuzlarla birlikte Ceyhun Nehrini geçtiler. Bundan sonra Horasan bölgesini hakimiyet altına aldılar. 1040 yılına gelindiğinde, Merv şehrinin güney batısındaki Dandanakan bölgesinde, Gazneli Mahmud'un oğlu Mesud'u mağlup ettiler.²⁸⁹ Bu savaş Selçukluların varoluş savaşı oldu. Horasan'da müstakil bir devlet kurup, amaçlarına ulaştılar.²⁹⁰

Selçuklu Devlet'i kuruluncaya kadar Tuğrul Bey sadece “melik” ve “emir” unvanlarını kullanmıştır. Devletin kuruluşu tamamlandıktan sonra ise, Tuğrul Bey'den, Sultan Sancar'a kadar tüm hükümdarlar, “es- Sultanü'l -mu'azzam” yani “büyük sultan” unvanını kullanmaya başlamıştır. Bu unvanlar bastırılan paraların üzerinde bulunmuş ve okunan hutbelerde söylenmiştir.²⁹¹

Tuğrul Bey öldükten sonra, yerine geçen Sultan Alparslan'ın en önemli faaliyeti 1071 yılında Bizans ile yaptığı Malazgirt Savaşı'dır. Bu savaşla, Anadolu'nun Türk yurdu olması yolunda ki en önemli adım atılmıştır. Alparslan'dan sonra yerine geçen Melikşah zamanında, devlet en parlak çağını yaşamıştır. Melikşah'ın 1092 yılında ölmesi ile

²⁸⁷ Mehmet Altay Köymen; *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 23-24.

²⁸⁸ İbrahim Kafesoğlu; *Selçuklu Tarihi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1992, s. 7-8.

²⁸⁹ Laszlo Rasonyi; *Tarihte Türklük*, s. 163.

²⁹⁰ İbrahim Kafesoğlu; *Selçuklu Tarihi*, s. 18.

²⁹¹ Salim Koca; “İlk Müslüman Türk Devletlerinde Teşkilat”, s. 476.

devlet duraklama dönemine girmiş, Sultan Sencer döneminde 1141 yılında zayıflamış olan devlet Katvan savaşında Karahitaylılar'a yenilince büyük güç kaybetmiştir. Ardından çıkan Oğuz isyanı ve Sultan Sencer'in ölümü (1157), Selçuklu Devleti'nin yıkılması ile sonuçlanmıştır.²⁹²

Selçuklular, topraklarında siyasi birlikle beraber, birçok mezhep ayrıklıklarından kaynaklanan manevi birliği de sağlamak istiyorlardı. İslam inancını, eski İran geleneklerinden uzak ve akla dayandığı için Türk düşüncesine uygun olan Sünnilik inancı etrafında toplamayı hedeflediler.²⁹³

İslamiyet'in devlet anlayışı, siyasi hakimiyete alışkın bir millet olan Türkler ile yakınlık gösteriyordu. Selçuklular döneminde Müslümanların başında bulunan Abbasi Halifesi'nin, İslam alemi üzerinde otoritesi vardı. Halife kelimesi Peygamberin vekili anlamında kullanılıyordu. Ancak Hazret-i Muhammed son Peygamber olduğundan hiç kimsenin ona vekalet etmesi düşünülemezdi. Aslında Müslümanlığı hakkıyla yerine getiren Türk veya başka milletten bir hükümdar ile Abbasi Halifesi arasında fark olamamalıydı. İslam Devletlerinde ki hükümdarlar, kendilerinin hüküm etmeye yetkilerinin olduğuna dair Halife'den menşur alıyorlardı.²⁹⁴

1055 yılında Tuğrul Bey, Bağdat'a girerek, Şii'lerin baskısı altında bulunan Halifeyi korumuştur. O tarihten sonra Tuğrul Bey, emir-ül ümera (başkomutan) vasfı ile dini işler hariç bütün iktidarı üzerine almıştır.²⁹⁵

Tuğrul Bey Bağdat'a girdikten bir müddet sonra, Halife'nin damadı olmuştu. Halife damadı olan Tuğrul Bey'e: "Devlet işlerini din işleri ile beraber yürütmesinin doğru olacağını" söylemiştir. Tuğrul Bey ise, bu teklif karşısında Halife'ye: "Efendim siz Halifemiz olarak kalın, tüm Müslümanların dini lideri olun. Ben de dünya işlerini, devlet idaresini yürüteyim" demiştir. Tuğrul Bey'in bu cevabından sonra Halife Kaaim bi -Emrillah, Tuğrul Bey'e 28 Ocak 1058 'de yapılan merasimle: "Allah'ın kendisine tevdi ettiği ülkelerin yönetimini Tuğrul Bey'e devrettiğini resmen bildirerek, Tuğrul Bey'i "Dünya Hükümdarı" ilan etmiştir. Kendisi ise, sadece dini liderlik görevini yerine

²⁹² Kemal Göde; *Türk-İslam Kültür ve Medeniyet Tarihi*, s. 29-30.

²⁹³ Salim Koca; "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Teşkilat", s. 468.

²⁹⁴ Erol Güngör; *Tarihte Türkler*, s. 163.

²⁹⁵ Laszlo Rasonyi; *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1996, s. 196.

getirmiştir. Bu anlayış eski Türk geleneklerinde var olan laiklik anlayışının, İslam aleminde de uygulandığını resmen gösteriyordu.²⁹⁶ Din işleri ile devlet işlerinin resmen ayrıldığı bu olaydan sonra, hükümdar medeni hukuka ait olan yeni kanunlar çıkarmıştır.²⁹⁷ Halifeye hürmette kusur etmeyen Tuğrul Bey'in dünya ve devlet işlerini ayırması ile, Türk hükümdarları halifeye bağlı Müslüman emiri olmak yerine, dünya işlerinden sorumlu hakim kişi olmuşlardır.²⁹⁸ Ayrıca Tuğrul Bey'in dünya hükümdarı olmasıyla da, Türk cihan hakimiyeti mefkuresi anlayışı siyasal bir nitelik kazanmış oluyordu.

Türklerde hükümdar olmak için kut verilmiş hükümdar ailesinden olma anlayışı Karahanlılar'da olduğu gibi, Selçuklu Devletinde de kendini göstermiştir. Selçuklular, ailelerini Oğuz Han'a bağlarlar ve hükümdar ailesinden olduklarını düşünürler. Kınık boyundan olan hükümdar, egemenliğe hakimdir. Tuğrul Bey'in, Halife ile mektuplaşmalarının birinde kendini Hun hakanı soyuna dayandırması bunun güzel bir örneğidir. Bağdat Halifesi de Tuğrul Bey'e, menşur vererek hükümdarlık soyundan geldiğini kabul eder.²⁹⁹

Selçuklularda ki Cihan hakimiyeti düşüncesinin, Tuğrul Bey'den sonra da devam ettiğini görüyoruz. Tuğrul Bey'den sonra sultan Melikşah' da, halife tarafından "Doğunun ve batının hakimi" ilan edilmişti. Melikşah'ın oğlu Sultan Sencer'de 1133 yılında halifeye bir mektup göndererek, "Ulu Tanrı'nın lütfu ile cihan padişahlığına yükseldiğini" yazıyordu. Selçukluların cihan hakimiyeti düşüncesi ile, Türkmen göçlerini batıda ki Bizans sınırına yönlendirmeleri daha sonra Malazgirt Savaşı'na ve Anadolu'nun fethine zemin hazırlayacaktır. Ayrıca cihan hakimiyeti düşüncesinin uygulaması olarak, yeni feth edilecek topraklara gönderilecek hanedan üyeleri önceden seçiliyordu.³⁰⁰ Dandanakan Savaşından sonra, Tuğrul Bey, ağbeyi Çağrı Bey ve amcası İnanç Yabgu'da kendilerine ait olan toprakları almıştı. İkisi de kendi adına sikke bastırır, növbet vurdururdu. Ancak hutbede önce Tuğrul Bey'in adının okunması, onun hakimiyetinde olduklarını gösterirdi. Osman Turan Selçuklu sultanlarının durumunu:

²⁹⁶ Mehmet Saray; *Türklerde Dini ve Kültürel Hoşgörü, Atatürk ve Laiklik*, Ankara 2002, s. 16.

²⁹⁷ Mehmet Saray; *Türk Devletlerinde Meclis (Parlamento), Demokratik Düşünce ve Atatürk*, s. 89.

²⁹⁸ İbrahim Kafesoğlu; *Türk Milli Kültürü*, s. 346.

²⁹⁹ Nevzat Köseoğlu; *Eski Türklerde, İslam'da ve Osmanlı'da Devlet*, s. 211.

³⁰⁰ İbrahim Kafesoğlu; *Türk Milli Kültürü*, s. 349.

“Melikler, beğler ve emirler üzerinde ancak bir derece farkıyla en yüksek makama sahip bulunmuşlar ve eski Türk hakanları durumunda kalmışlardır.” şekilde ifade etmiştir.³⁰¹

Büyük Selçuklu Devleti, Orta Doğu’da ki İslam coğrafyasına geldiğinde çok güçlü olan Arap ve Fars kültürü ile karşılaştı. İran topraklarında ki güçlü kültürel yapı karşısında resmi dili Farsça olarak kabul ettiler. Ancak orduda, kendi aralarında ve sarayda Türkçe konuştular. Bu kültürle tamamen teslim olmamak için uğraştılar. Selçuklu sultanları, Farsçayı iyi bilmelerine rağmen Türkçeyi de öğrendiler. Örneğin Tuğrul Bey, Bağdat’ta Abbasi halifesi ile görüşmesi sırasında Türkçeyi kullanmıştır. Kendi düğününde de Türkçe şarkılar söylemiştir. Türklüklerini her alanda korumaya özen gösteren Selçuklular, hemen hemen Orta Asya’da ki eski hayatlarını devam ettiriyorlardı. Düğün, doğum ve cenaze merasimleri eski Türk geleneklerine göre yapılıyordu. Toy geleneği de yaşatılıyor, hükümdarlar halka sık sık toy veriyorlardı. Arap ve Farslardan farklı kıyafetler giyen Selçuklu Türklerinin, her nerede olursa olsun Türk oldukları anlaşılıyordu. Saray hayatı üzerindeki Fars etkisi, şekil olarak vardı.³⁰² Selçukluların hakimiyet sembolü olarak ok ve yay sembollerini kullanması, askeriyede eski sistemlerin devam etmesi, hanedan üyelerinin kanları akmaması için yay kırıışı ile boğdurulması gibi gelenekler, İslamiyet’i kabul eden Selçuklu devletinde yaşatılmaya devam ediyordu.³⁰³ Yine Selçuklu Devletinde bazı önemli devlet adamlarının ve hanedan üyelerinin mumyalanarak defn edilmeleri, eski geleneklerin yaşatıldığının önemli bir örneğidir.³⁰⁴

Kadın hukuku konusunda da eski anlayış, İslamiyet’in kabulünden sonra da aynen devam etmiştir. Tuğrul Bey’in eşi olan Altuncan Hatun, devlet işlerinde de Tuğrul Bey’in en büyük yardımcılarından birisi olmuştur.³⁰⁵ Yine Alparslan’ın eşi Seferiye hatun ve Sultan Melikşah’ın zevcesi, Terken hatun da devlet işlerinde çok etkili idi.

³⁰¹ Nevzat Köseoğlu; *Eski Türklerde, İslam’da ve Osmanlı’da Devlet*, s. 212.

³⁰² Salim Koca; “İlk Müslüman Türk Devletlerinde Teşkilat”, s. 470-471.

³⁰³ İbrahim Kafesoğlu; *Selçuklu Tarihi*, s. 78.

³⁰⁴ Osman Turan; *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, s. 100.

³⁰⁵ Salim Koca; “İlk Müslüman Türk Devletlerinde Teşkilat”, s. 469.

Hatta kaynaklarda Karahanlı prensesi olan Terken Hatun'un ayrı bir divanı olduğu ve bazen siyasi görüşmelerin önce bu hatun ile yapıldığı belirtilmektedir.³⁰⁶

Selçuklu Sultanları, hristiyan bir prenses ile evlenince eşlerini din değiştirmeye zorlamıyorlardı. İsterlerse yanlarında papaz bulundurmalarına izin veriyorlardı. Gayrı Müslim Anadolu halkı, bu hoşgörülü yönetimden çok memnundu.³⁰⁷

Devlet işlerinin danışılması gerekliliği anlayışının devam ettiğini Büyük Selçuklu Devletinde ki, “meşveret meclisi”, “müşavere meclisi”, “alimler ve ihtiyarlar meclisi” şeklinde kurumların olmasından anlayabiliriz. İslamiyet'ten önce görülen kurultay uygulaması, Selçuklu Devletinde “divan” ismiyle devam etmiştir. Günümüzde bakanlar kurulu anlamını taşıyan divan kelimesinin kullanılmasında, Arap ve Fars etkisi vardır. Selçuklu Devleti zamanında, vezir olan Nizamülmülk'ün yazdığı “Siyasetname” adlı eserde, devlet işleri ne kadar çok kişiye danışılırsa alınan kararların daha güçlü olacağından bahsedilmektedir. Selçuklu Devletinde ülkenin önemli çözüm bekleyen konuları, Divan-ı Saltanat (Büyük Divan) denilen mecliste görüşülürdü. Burada alınan kararlar sultan tarafından genellikle kabul edilmiştir. Hükümdar, devleti diktatör bir irade ile değil, mecliste alınan kararlar gereğince yönetmiştir. Bu meclis sistemi, Anadolu Selçuklu Devletinin Moğollara mağlup olmalarına kadar aynen devam etmiştir. Moğol istilasından sonra, Anadolu Selçukluları divana ve yan kuruluşlarına vekalet edecek bir Moğol naibliği oluşturmuşlardır. Bu naiblik, maliye ve vergi işlerine karışmış, ancak diğer konulara karışmamıştır.³⁰⁸

Türk Devletlerinde görülen hoşgörü anlayışı, Selçuklularda, İslamiyet'in kabulü ile güçlenerek devam etmiştir. Ortodoks Bizans'ın dini inançları farklı olduğu için zulm ettiği Ermeni ve Süryaniler, Alparslan ve Melikşah zamanında gönüllü olarak Türk idaresine girmişlerdir. Türklerin idaresinde hem dini, hem de ekonomik özgürlüklerine kavuşmuşlardır. Selçuklu idarecileri, kendi idarelerini kabul eden Ermeni ve Süryani topraklarında nüfus sayımı yaptırarak işi olmayanlara yardım etmişlerdir. Selçuklu ülkesi haksızlığa uğrayan insanlar için, özlenen bir vatan olmuştur. Bizans kaynaklarında da Bizans halkının kendi memleketlerini bırakıp, Sultan'ın ülkesine

³⁰⁶ İbrahim Kafesoğlu; *Türk Milli Kültürü*, s. 348.

³⁰⁷ Erol Güngör; *Tarihte Türkler*, s. 171.

³⁰⁸ Ali Galip Gezgin; “Türk-İslam Devletlerinde Şura”, s. 206-207.

gittiği ve böylece Rum şehirlerinin boşaldığı anlatılmaktadır. Ayrıca Selçuklu idaresini benimseyen Gayrı-Müslimler eğitilerek, devlet kurumlarında görev almıştır. Bu uygulama ile devlet idaresinde bulunan bütün insanlar daha kolay kaynaşmıştır.³⁰⁹ Tarihimizde pek çok örneği olan bu anlayış, Malazgirt Savaşından sonra da kendini göstermiştir. Savaşta yenilen Bizans İmparatoru'na, Sultan çok iyi muamele ederek, misafir etmiştir. Eski Türk geleneklerine göre, kardeş olduklarına dair anlaşma yaptıktan sonra tekrar tahtına yollamıştır.³¹⁰

Türk hükümdarları, mutaassıp kişiler değillerdi. Türk gelenekleri ve İslamiyet'in gereği olarak oldukça hoşgörülü idiler. Selçuklularda kabartma heykellerin yapılması, Sultan Sencer'in dini ve felsefi sohbetleri dinlemesi, Tuğrul Bey'in Bağdat'da ki taç giyme merasiminin anısına hazırlanan kabartmalı altın madalyon, Sultan Melikşah ve Alparslan'ın farklı dinden olanlara karşı gösterdiği hoşgörü kayda değer örneklerdir. Yine Anadolu Selçuklu Devleti'nde de I.Kılıçarslan'ın Ermeni ve Süryanilere karşı hoşgörülü yaklaşımları, II. Kılıçarslan'ın Süryani patriği ile din tartışmaları yapması, Hristiyanlara karşı hoşgörülü tutumu ve bahçesine mermerden heykeller yaptırması, I. Alaeddin Keykubat'ın saray kapılarını ve duvarlarını insan resimleri ile süsletmesi gibi birçok uygulama Türk idarecilerinin özgür düşünceye sahip olduklarını göstermektedir.³¹¹

Selçuklular zamanında karışıklık içinde bulunan İslam dünyası, düzene kavuşmuştur. İslam medeniyetini güçlendiren Selçuklular, Şii'lerin yıkıcı faaliyetlerinin önüne geçtiler. Toplumda yayılan fitne, dini ve siyasi karışıklıkların önüne geçmek için, askeri ve siyasi faaliyetlerin yeterli olmadığını düşünen Selçuklular, ilim ocağı olan Nizamiye Medreselerini kurdular.³¹² Sultan Alparslan zamanında eğitim açısından büyük aşamalar kaydedildi. Öğretim bir plan dahilinde ve devlet kontrolünde gerçekleşti. Avrupa'da henüz böyle bir kurum yokken, İslam dünyasında en yüksek eğitim kurumu olan ve zengin kütüphanelerle donatılan ilk medrese de onun zamanında kuruldu. Bağdat'ta kurulan Nizamiye Medresesinde sadece dini bilimler değil, filoloji,

³⁰⁹ Mehmet Saray; *Türklerde Dini ve Kültürel Hoşgörü*, Atatürk ve Laiklik, s. 19-20.

³¹⁰ Osman Turan; *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1999, s. 31.

³¹¹ İbrahim Kafesoğlu; *Türk Milli Kültürü*, s. 365.

³¹² Osman Turan; *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, s. 105.

felsefe, matematik...gibi dersler de okutulduđu için dünyada ki ilk üniversite olarak kabul edilmektedir.³¹³

Sosyal devlet anlayışının gelişmiş olduğu, Selçuklular zamanında kervansaraylar, imaretler, zaviyeler, medreseler ve hastaneler yapıldı. Yapılan bu büyük sosyal ve kültürel faaliyetler, devlete karşı yapılan zararlı faaliyetlere karşı büyük bir fikir ordusu meydana getirmiştir.³¹⁴

³¹³ İbrahim Kafesoğlu; *Türk Milli Kültürü*, s. 373.

³¹⁴ Osman Turan; *Türk Cihan Hakimiyeti Mevkuresi Tarihi*, s. 105.

SONUÇ

En eski zamanlardan itibaren Türk Devletlerini incelediğimizde, devleti yönetenlerde ve halkta, adalet, hoşgörü, eşitlik, toplumsal dayanışma, bilgiye önem verilmesi gibi güzel özelliklerin var olduğunu görüyoruz. Günümüzde çağdaş bir toplumun sahip olması gereken bu vasıflar, herhangi bir zorlama ve baskı olmadan kendiliğinden Türkler tarafından kabul edilip, yaşatılmıştır. Demokrasi ve laiklik kavramları da Türk Devletlerinde, halkın en iyi şartlarda yaşaması için kendiliğinden gelişen bir yaşam biçimi olmuştur.

Bünyesinde birçok etnik unsuru barındıran Türk Devletleri, demokrasi anlayışı ile halkının bir arada mutlu bir şekilde yaşamasını sağlamıştır. İslamiyet'ten önce kurulan Türk devletlerine baktığımızda, halkın farklı dinleri benimsediği ve inanç özgürlüğünün çok geniş olduğu görülmektedir. Maniheizmin kabul edildiği Uygur Devletinde halkın bir kısmı buna uymamıştır. Hazar Devleti zamanında farklı dinden birçok insan Hazar ülkesinde bir arada yaşamıştır. İslamiyet'ten sonra Selçuklular zamanında da Ermeniler ve Süryaniler, kendilerine karşı zulüm yapan Bizans'a karşı Selçukluların yanında yer almış, Alparslan ve Melikşah zamanında da kendi istekleri ile Türk idaresine girmişlerdir. Tarihimizde oldukça sık karşılaştığımız bu örnekler, halkların Türk idaresinde mutlu bir yaşam sürdüklerini göstermektedir. Türk idaresinde yaşayan halklar, mabedlerini yapmışlar, dini inançlarını istedikleri gibi yerine getirmişlerdir. Ayrıca hiçbir ayırım gözetilmeden devlet hizmetlerinden yararlanmışlardır.

Türk hükümdarları İslamiyet'ten önce egemenliklerinin kendilerine Tanrı tarafından verildiğine inanıyorlardı. Bu nedenle Hükümdarlar ülke yönetiminde Tanrı'ya karşı sorumlu idiler. Ayrıca yüzyıllardan beri süregelen Türk töresine de uymak zorundaydılar. İslamiyet'ten sonra da Sultanların, Allah'ın lütufu ile tahta geçtiği düşüncesi hakim olmuştur. Bu nedenle hükümdarlar, devleti en iyi şekilde yönetmek konusunda büyük sorumluluk taşımışlardır. Bu anlayış görünüşte teokratik bir yönetim getirmiş gibi gözükse de, Türk Devletleri İslamiyet öncesinde de sonrasında da teokrasi

ile yönetilmemiştir. İslam öncesi Türk Devlet geleneğinde var olan laiklik anlayışı, İslamiyet'in kabulünden sonra da devam etmiştir. İslam dini, incelendiğinde, din işleri ile devlet işlerinin bir arada yürütülmesi gerektiğine dair bir kural yoktur.

Türkler İslamiyet'e girdikten sonrada kültürlerini koruyarak, Türk töresini yaşatmışlardır. Türklerin hayatı hakkında çok önemli bilgiler edindiğimiz, çeşitli dönemlerde yazılmış eserler olan Orhun Abidelerinde, Dede Korkut Hikayelerinde ve Kutadgu Bilig'de bahsedilen anlayışların birbiri ile benzerlik göstermesi bunun en güzel örneklerinden biridir.

13. yüzyıla kadar olan Türk Devletlerinde Demokrasi ve Laiklik anlayışından bahsettiğimizde, bu anlayışları günümüzün şartlarına göre değil, dönemin şartlarına göre değerlendirmemiz gerekmektedir. Dönemin şartları incelendiğinde, Türklerde ki bu anlayışların oldukça üst düzeyde olduğu görülmektedir. Bunu bizlere dönemin edebi eserlerindeki ifadeler, Türk Devletlerinde kurultayın varlığı, hükümdarın töreye karşı ve halkı mutlu etmek adına Tanrı'ya karşı sorumlu olması, çeşitli etnik yapı ve inanıştaki halkın huzurlu şekilde bir arada yaşaması gibi uygulamalar göstermektedir. İslamiyet'tin kabulünden sonra da bu uygulamalar, İslam dinin insan haklarına verdiği önem ile gelişmiştir. Türk hükümdarları din adamlarının siyasetten uzak olmasına oldukça dikkat etmişlerdir. Anlaşıldığı üzere demokrasi ve laiklik kavramı birbiri ile bir bütün olarak iç içe geçmiştir. Demokrasinin olmadığı bir toplumda laiklikten bahsetmek mümkün değildir.

İNDEK

A

Allah, 16, 47, 51, 54, 57, 63
 Altındağ, 19
 Aral gölü, 19
 Atilla, 9
 Avrupa, 9, 30, 31, 32, 33, 43, 44, 45,
 46, 61
 Aytoldı, 27, 29

B

Bengü, 23
 Bilge, 6, 7, 8, 9, 22, 23, 24, 25, 30, 34,
 35, 36, 38, 40, 50
 Bilge Kağan, 22, 23, 25, 35, 40
 Bizans, 17, 31, 33, 44, 45, 56, 58, 60, 63
 bod, 5
 Budizm, 4, 35, 40
 budun, 5
 Bulgar, 34
 Büyük Selçuklu Devleti, 4, 59

C

Cengiz Han, 5, 38

Ç

Çin, 7, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 25, 30, 31,
 32, 33, 34, 35, 37, 38, 39, 40, 41, 42,
 43, 52

D

Dede Korkut, 12, 15, 19, 64
 Devlet, 1, 2, 3, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12,
 13, 14, 17, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25,
 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35,
 36, 37, 38, 40, 41, 42, 43, 45, 46, 48,
 49, 51, 55, 56, 57, 58, 59, 60

E

Ermeni, 60, 61

F

Fars, 48, 59, 60
 Fatih Sultan Mehmet, 18

G

Gök Tanrı, 11
 Göktürk, 7, 8, 9, 13, 22, 23, 25, 34, 35,
 36, 37, 38, 40, 43, 46
 Göktürkler, 22, 34, 35, 38

H

Hakan, 8, 11, 22, 30, 36, 37, 39, 46, 51,
 52
 Han, 6, 12, 15, 18, 19, 26, 35, 38, 40,
 50, 51, 52, 53, 58
 Has Hacıp, 26
 Hazar, 15, 30, 43, 44, 45, 46, 47, 55, 63
 Hazarlar, 43, 44, 45, 46, 47
 Hun, 8, 9, 12, 18, 19, 20, 21, 22, 30, 31,
 32, 33, 34, 49, 58
 Hunlar, 8, 9, 18, 30, 31, 33, 34

I

II.Göktürk, 6, 34

İ

İl-Teriş Kağan, 6
 İnel, 9
 İstanbul, 1, 2, 4, 8, 10, 14, 16, 17, 20,
 26, 30, 39, 40, 44, 46, 47, 48, 49, 50,
 51, 56, 61
 İstemi Kağan, 24

K

Kağan, 6, 7, 8, 9, 10, 14, 22, 23, 24, 25,
 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 43, 46
 Kağanı, 2, 8, 9, 10, 41
 Kanuni Sultan Süleyman, 18
 Kapgan, 9, 22, 23
 Karabalsagun, 15, 41, 42
 Karahanlılar, 14, 15, 50, 51, 52, 53, 58
 Karakurum, 19
 Kaşgarlı Mahmut, 12, 24, 49, 53
 Kengeşçi, 12
 Kore, 19
 Kutadgu Bilig, 3, 11, 26, 27, 28, 29, 42,
 51, 52, 64
 Kül Tigin, 22, 23, 25

Kül-Tigin, 9

M

Maniheizm, 4

Mete, 2, 18, 19, 20, 21, 22, 31

Mete Han, 2, 18, 19, 20, 21, 22, 31

N

Nan-şan, 19

O

Odgurmuş, 27, 28, 29

Oğuz, 11, 15, 19, 55, 57, 58

Orhun, 3, 14, 16, 23, 24, 25, 28, 38, 64

Osmanlı, 13, 16, 17, 35, 42, 48, 49, 58, 59

P

Pamir,, 19

R

Roma, 11

Rum, 61

S

Selçuklu, 4, 48, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61

Selenga,, 19

Süryani, 60, 61

Ş

Şaman, 15

Şan-yu, 8

T

Tabgaç, 26

Tanrı, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 15, 17, 20, 24, 25, 28, 36, 38, 40, 41, 47, 49, 51, 58, 63, 64

Tan-yu, 8, 19

Tayanç, 12

Teoman, 18, 30, 31

Tonyukuk, 7, 23, 25, 35

Tuğrul Bey, 4, 49, 56, 57, 58, 59, 61

Tuna, 8

Türk, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64

Türk Devlet Geleneği, 1, 5, 6, 7, 13, 17, 21

U

Uygur, 5, 25, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 50, 52, 63

Uygurlar, 26, 38, 39, 40, 41, 42

V

V.Thomsen, 13

Y

Yabgu, 8, 52, 55, 58

Yahudilik, 4, 43, 44, 46

Yavuz Sultan Selim, 17

Yenisey, 19

Yusuf Has Hacib, 11, 42, 53

Yusuf Has Hacip, 26, 27, 51, 53

Z

zümre Han, 8

KAYNAKÇA

KİTAPLAR

- Avcıoğlu, Doğan; *Türklerin Tarihi*, Tekin Yayınevi, İstanbul 1997
- Barthold, W. ; *İslam Medeniyeti Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1963
- Bayrak, M. Orhan; *Türk İmparatorlukları Tarihi*, Bilge Karınca Yayınevi, İstanbul 2006.
- Bolay, Süleyman Hayri; *Felsefî Doktorinler Ve Terimler Sözlüğü*, Akçağ Yayınevi, Ankara 1996.
- Candan, Ergun; *Türklerin Kültür Kökenleri*, Sınır Ötesi Yayınları, İstanbul 2004.
- Çandarlıoğlu, Gülçin; *Uygur Devletleri Tarihi Ve Kültürü (Çin Kaynakları Ve Uygur Kitabelerine Göre)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2004.
- Develioğlu, Ferit; *Osmanlıca-Türkçe Lügat*, Aydın Kitabevi, Ankara 2007.
- Divitçioğlu, Sencer; *Orta Asya Türk İmparatorluğu VI. ve VIII. Yüzyıllar*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2005.
- Doğan, Nejat; *Global Politika Bölgesel Gelişmeler Ve Türkiye*, Savaş Yayınevi, Ankara 2008.
- Donuk, Abdulkadir; *Eski Türk Devletlerinde İdari-Askeri Unvan Ve Terimler*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1988.
- Ergin, Muharrem; *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1999.
- Esin, Emel; *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi Ve İslama Giriş*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1978.
- Genç, Reşat; *Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1997.

- Göde, Kemal; *Türk-İslam Kültür Ve Medeniyet Tarihi*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 1992.
- Gömeç, Saadettin; *Kök Türk Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara 1999.
- Gömeç, Saadettin; *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, Akçağ Yayınları, Ankara 2000.
- Gumilev, Lev Nikolayeviç; *Hunlar*, Selenge Yayınları, İstanbul 2005.
- Günel, Zerrin; *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*, Nobel Yayınları, Ankara 2004.
- Günay, Ünver; Harun Güngör; *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi*, Ocak Yayınları, Ankara 1997.
- Güngör, Erol; *Tarihte Türkler*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1993.
- İzgi; Özkan, Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989.
- Kafesoğlu, İbrahim; *Kutadgu Bilig Ve Kültür Tarihimizdeki Yeri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1980.
- Kafesoğlu, İbrahim; *Selçuklu Tarihi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1992.
- Kafesoğlu, İbrahim; *Türk Bozkır Kültürü*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1987.
- Kafesoğlu, İbrahim; *Türk Milli Kültürü*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1994.
- Köseoğlu, Nevzat; *Eski Türkler'de, İslam'da ve Osmanlı'da Devlet*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1997.
- Köymen, Mehmet Altay; *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1998.

- Kuzgun, Şaban; *Türklerde Yahudilik ve Doğu Avrupa Yahudilerinin Menşei Meselesi Hazar Ve Karay Türkleri*, Üçbilek Matbaası, Ankara 1985.
- Merçil, Erdoğan; *Gazneliler Devleti Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1989.
- Necef, N. Ekber; *Karahanlılar*, Selenge Yayınları, İstanbul 2005.
- Niyazi, Mehmed; *İslam Devlet Felsefesi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1996.
- Niyazi, Mehmed; *Türk Devlet Felsefesi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1996.
- Ögel, Bahaeddin; *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2001.
- Ögel, Bahaeddin; *Türklerde Devlet Anlayışı*, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1982.
- Özcan, Hüseyin; *Ansiklopedik Hukuk Sözlüğü*, Olgaç Yayınevi, Ankara 1980.
- Özön, Mustafa Nihat; *Büyük Osmanlıca Türkçe Sözlük*, İnkılap Kitabevi, 3.Baskı, İstanbul 1959.
- Rasonyi, Laszlo; *Tarihte Türklük*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1996.
- Saray, Mehmet; *Türk Devletlerinde Meclis (Parlamento), Demokratik Düşünce Ve Atatürk*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1999.
- Saray, Mehmet; *Türklerde Dini Ve Kültürel Hoşgörü*, Atatürk Ve Laiklik, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2002.
- Taneri, Aydın; *Türk Devlet Geleneği*, Töre Devlet Yayınevi, Ankara 1981.
- Taşagıl, Ahmet; *Gök-Türkler*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995.
- Tektaş, Nazım; *Tanrının Askerleri 3*, Çatı Yayıncılık, İstanbul 2007.
- Turan, Osman; *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1998.

- Turan, Osman; *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, Turan Neşriyat Yurdu, C.I, İstanbul 1969.
- Yusuf Has, Hacı; *Kutadgu Bilig*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2004.
- Yuvalı, Abdulkadir; *Genel Türk Tarihi*, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk Kazak Üniversitesi Yayınları, Türkistan 2004.

MAKALELER

- Atalay, Bülent; “Türk Devlet Geleneğine Göre Devlet Adamlarında Bulunması Gereken Asgari Hususiyetler”, *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, C.II, Ankara 2002, s. 859-866.
- Çiçek, Kemal; “İlk Müslüman Türk Devletlerinde Toplum Ve Ekonomi”, *Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, C. III, Ankara 2002, s. 495-514.
- Doğan, Nejat; “Kutadgu Bilig’in Devlet Felsefesi I”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı:12, 2002, s.127-158.
- Ercilasun, B. Ahmet; “Kutadgu Bilig”, *Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, C.III, Ankara 2002, s. 619-664.
- Genç, Reşat; “Karahanlılar Tarihi”, *Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, C. II, Ankara 2002, s. 693-714.
- Genç, Reşat; “Karahanlılarda Devlet Teşkilatı”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi Ansiklopedisi*, Kombassan Yayınları, C. VI, İstanbul 1989, s. 164-176.
- Gezgin, Ali Galip; “Türk-İslam Devletlerinde Şura,” *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, C. V, Ankara 2002, s. 203-207.
- Gültepe, Necati; “İlk Türk Devletlerinde Bürokrasi”, *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, C. II, Ankara 2002, s. 894-905.

- Güngör, Harun; “Eski Türklerde Din Ve Düşünce”, *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, C. II, Ankara 2002, s. 387-420.
- Kaçalin, Mustafa; “Kutadgu Bilig”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XXVI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, Ankara 2002, s.478-480.
- Karakaş, Selim; “İlk Ve Orta Zamanlarda Türklerde Devlet, Ülke Ve Millet Fikri”, *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, C. V, Ankara 2002. s. 187–197.
- Kaşıkcı, Osman; “Eski Türklerde Devlet Başkanlığı-Hakanlık”, *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, C. II, Ankara 2002, s. 888–892.
- Koca, Salim; “Büyük Hun Devleti”, *Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, C. I, Ankara 2002, s. 533-565.
- Koca, Salim; “Eski Türklerde Devlet Geleneği Ve Teşkilatı”, *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, C. II, Ankara 2002, s. 823-841.
- Koca, Salim; “İlk Müslüman Türk Devletlerinde Teşkilat”, *Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, C. III, Ankara 2002, s. 467-490.
- Merçil, Erdoğan; “Gazneliler”, *Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, C. III, Ankara 2002, s. 9-56.
- Ögel, Bahaeddin; “Devlet Meclisi Ve Kurultay”, *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, C. II, Ankara 2002, s. 874-886.
- Özaydın, Abdülkerim; “Türklerin İslamiyeti Kabulü”, *Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, C. II, Ankara 2000. s. 616-648.
- Tutar, Adem; “İslam Öncesi Türk Devlet Geleneğinde Adalet Anlayışı”, *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, C. II, Ankara 2002. s. 868-871
- Yıldız, Hakkı Dursun; “Türklerin Müslüman Olmaları”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi Ansiklopedisi*, Kombassan Yayınları, C. VI, İstanbul 1989, s. 17-54.

Diğer Kaynaklar

Türk Ansiklopedisi, Devlet Maddesi, , Milli Eğitim Basımevi, Cilt XIII Ankara 1966, s.153.

ÖZGEÇMİŞ

1982 Yılında Kayseri’de doğdu. İlk Öğretimini Servet Akaydın İlköğretim okulunda, Orta Öğretimini Sebahat Hıfzı Gözübüyük Orta Okulunda, Lise öğrenimini ise Kayseri Melikgazi Lisesinde tamamladı. 1999 yılında kazandığı Atatürk Üniversitesi Tarih Bölümünü 2003 yılında tamamladı. 2007 yılında Erciyes Üniversitesi Tarih Anabilim dalı Genel Türk Tarihi Bilim dalında yüksek lisans eğitimine başladı.

İLETİŞİM BİLGİLERİ

Adres : Köşk Mah. Köşk Cad., Yuva Sok. Yuva apt. Kat:3, No:7, Melikgazi/
Kayseri

Tel : 505 780 66 55

E- mail : asli_emirolu@hotmail.com